Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Філологічний факультет

Катедра української мови
імені проф. Івана Ковалика

ЧИСЛІВНИК У ПАМ'ЯТКАХ ДІЛОВОГО ПИСЬМЕНСТВА XVI – XVII СТ.: РОЗРЯДИ, СЛОВОЗМІНА І ФУНКЦІОНУВАННЯ

Магістерська робота
студентки ІІ курсу групи ФЛУм – 21с
(освітня програма
«Українська мова та література»)
денної форми здобуття освіти
Литвин Ольги Ігорівни

Науковий керівник – доц. Висоцька Т. Й.

Львів – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП 3
РОЗДІЛ І 8
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЧИСЛІВНИКА У МОВОЗНАВСТВІ 8
1.1 Статус числівника як частини мови 8
1.2 Історія числівників першого десятка: варіанти та деривати 16
1.3 Назви чисел – новотвори, не пов’язані з числовими поняттями 21
1.4 Історія числівників другого десятка 22
1.5 Історія назв десятків і сотень 24
1.6 Назви на позначення збірних, дробових і неозначено-кількісних величин 27
1.7 Історія порядкових числівників 29
1.8 Поєднання числівника з іменником 30
1.9 Назви числових понять 35
РОЗДІЛ ІІ 38
АНАЛІЗ ЧИСЛІВНИКІВ ЗАФІКСОВАНИХ У ПАМ’ЯТКАХ ДІЛОВОГО МОВЛЕННЯ XVI – XVII СТОЛІТТЯ 38
2.1 Числівники першого десятка 38
2.2 Числівники другого десятка, десятків, сотень 48
2.3 Складені числівники на позначення кількості 56
2.4 Збірні, дробові та неозначено-кількісні числівники 59
2.5 Порядкові числівники 63
ВИСНОВКИ 67
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 77
ДОДАТОК 1 78

ВСТУП

Мова зазнає постійних змін, що позначається на всіх її рівнях, зокрема й граматичному. Числівник як частина мови відображає давні й нові процеси мовної системи, а аналіз його функціонування у пам'ятках ділового стилю XVI – XVII століть дає можливість простежити еволюцію мовних норм.

Актуальність теми полягає в тому, що числівник як самостійна частина мови досі потребує ширшого, більш цілісного дослідження, особливо якщо розглядати використання цих мовних одиниць у певному історичному діапазоні.

Статус числівника у частиномовній системі активно обговорюється сьогодні. Для проведення детального спостереження у хронологічному порядку у роботі починатимемо від граматик XVI – XVII століття, зокрема М. Смотрицького, Л. Зизанія, І. Ужевича. Далі у роботі опиратимемося на праці І. Кучеренка «Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія»[1], Д. Баранника «Морфологічні особливості числівників»[2], І. Вихованця, К. Городенської «Теоретична морфологія української мови»[3], О. Крижанівської «Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика»[4] та В. Німчука «Історія української мови. Морфологія»[5]. У діахронії числівник як самостійну частину мови досліджували М. Івченко «Числівники української мови»[6], Г. Арполенко «Числівник української мови»[7], Т. Лукінова «Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис)»[8]. На функціонування та окремі особливості числівників у синхронії звертали увагу у своїх статтях

---

[1] Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. 2-ге вид., уточ. й доповн. Вінниця: Поділля-2000, 2003.
[2] Баранник Д. Х. Морфологічні особливості числівників. УМЛШ. – 1969. – № 5.
[3] Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. 400 с.
[4] Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2008. 246 с.
[5] Німчук В.В. Історія української мови. Морфологія. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ : Наукова думка, 1978.
[6] Івченко М. П. Числівники української мови. – К.: Вид-во Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, 1955. – 144 с.
[7] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. – К.: Наук. Думка, 1980.
[8] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). Київ: Наукова думка, 2000. 370 с.

Г. Гримашевич «Система українського числівника XVI–XVII ст.»[1], О. Крижанівська «Числівникові форми в «Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року»»[2]. Окремі розділи до словотвору числівників та історії їх формування також є у підручниках М. Жовтобрюха[3], О. Безпояско «Граматика української мови. Морфологія»[4], В. Горпинича «Морфологія української мови»[5]. Для простеження впливу живомовних особливостей у роботі звертаємося до праць Й. Дзендзелівського «Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області» [6] та І. Верхратського «Про говір галицьких лемків» [7]. Про сучасні тенденції розвитку маємо окремі статті Л. Колібаби «Основні тенденції в уживанні числівників в українській мовній практиці XXI сторіччя» [8] та К. Городенської «Граматичні і правописні проблеми складних слів із числівниковим компонентом»[9].

Під час роботи для визначення походження числівників звертаємося до «Етимологічного словника української мови»; історичних словників «Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.», «Словник української мови XVI – I пол. XVII ст.». Для порівняння рис числівників у XVI – XVII столітті та давньоукраїнській мові використовуватимемо працю І. Срезневського «Материалы для словаря древнерусскаго языка по письменнымъ памятникамъ».

---

[1] Гримашевич, Г. І. Система українського числівника XVI–XVII ст. Писемні пам'ятки: від картотеки до словника / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013.

[2] Крижанівська О. Числівникові форми в «Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року». Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Вип. 22 (І том). – Житомир, 2010. с. 93-99

[3] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. К.: Вища школа, 1980. 320 с.

[4] Безпояско, О. К. Граматика української мови. Морфологія: підруч. для студ. філол. ф-тів вузів. Київ: Либідь, 1993. 334 с.

[5] Горпинич В. О. Морфологія української мови: підручник. Київ: Академія, 2004. 335 с.

[6] Дзендзелівський Й. О. Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області. Наукові записки. Т. XIV. Діалектологічний збірник. МВО УРСР, Ужгор. Держ. Ун-т; Львів: Вид-во Львів. ун-ту ім. І. Франка, 1955. с. 7–80.

[7] Верхратський І. Т. 5: Про говір галицьких лемків. Львів: НТШ, 1902. 489 с.

[8] Колібаба Л. Основні тенденції в уживанні числівників в українській мовній практиці XXI сторіччя. Варшавський університет, «Slavistična revija», letnik 73/2025, št. 3, julij–september. с. 483 – 497

[9] Городенська К. Граматичні і правописні проблеми складних слів із числівниковим компонентом. Термінологічний вісник. Київ, 2023. Вип. 7, с. 26 – 35

***Мета*:** проаналізувати числівники, методом суцільної вибірки зафіксувати їх, виявити морфологічні та словотвірні особливості, поєднання з іменниками, а також з'ясувати їх вживання у пам'ятках ділового мовлення.

Досягнення визначеної мети передбачає виконання таких ***завдань***:

1) Простежити еволюцію лінгвістичних поглядів на числівник як частини мови в українському мовознавстві;
2) охарактеризувати розряди числівників, їх словотвір, а також граматичні властивості й поєднання з іменниками за даними історичних та сучасних досліджень;
3) провести вибірку числівників із обраних джерел XVI – XVII століття та погрупувати за розрядами;
4) проаналізувати морфологічні, словотвірні особливості у досліджуваних документах;
5) простежити поєднання з іменниками, виявити закономірні особливості та зміни у системі парадигми;
6) порівняти виявлені риси з ранніми періодами та з нормами сучасної української мови.

Об'єктом дослідження є числівник як самостійна частина мови.

Предмет дослідження особливості використання числівника з субстантивом на матеріалі українських текстів XVI – XVII ст.

Джерельною базою магістерської є «Литовська метрика. Книга №561. Ревізії українських замків 1545 року» – це звіти про обороноздатність замків, у яких описуються різноманітність структури сільського господарства, місцевого населення, торгівлі та політики; «Книга Київського підкоморського суду» XVI – першої пол. XVII ст. – акти про суспільно правові відносини, де з особливостями ділової мови вживаються діалектні слова; додаткове джерело «Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст.».

***Методи дослідження*.** У роботі основними методами є загальнонаукові (спостереження – для виділення одиниць опису; опису – для аналізу мовних фактів); метод суцільної вибірки (виокремили числівники з пам'яток ділового

мовлення XVI – XVII століття); метод синтезу. Спеціальні лінгвістичні методи допомогли охарактеризувати матеріал, словотвірні та морфологічні особливості відібраних одиниць; їхні структурні особливості та специфіку функціонування у досліджуваних пам'ятках. Метод зіставлення використовувався для порівняння виявлених форм із давньоукраїнською мовою та сучасною українською літературною мовою. Це дало змогу простежити динаміку розвитку числівникової системи, визначити збережені архаїчні риси й виявити нові тенденції, що сформувалися в кількох історичних періодах.

Теоретичне значення роботи полягає у поглибленні наукового розуміння числівника як самостійної частини мови та у висвітленні закономірностей його функціонування у пам'ятках ділового письменства XVI – XVII ст. Дослідження дозволяє систематизувати та узагальнити відомості про морфологічні та словотвірні ознаки числівника і його фіункціонування з іменниками. Отримані результати створюють теоретичну основу для подальшого вивчення історичної граматики, морфології, лексикографії, тощо.

Практичне значення. Виявлений і систематизований матеріал може бути використаний у підготовці навчальних курсів з історичної граматики, історії української літературної мови. Результати можуть слугувати джерельною базою для укладання словників, коментованих видань до пам'яток.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше здійснено комплексний аналіз числівників у пам'ятках ділового письменства XVI – XVII століть на матеріалі «Литовської метрики» та «Книги Київського підкоморського суду». Уперше зіставлено зафіксовані у текстах форми з нормами сучасної української літературної мови, що дозволило окреслити основні тенденції розвитку числівникової системи.

Структура роботи. Магістерська робота складається: зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури та джерел, додатків.

Теоретичний розділ починається із виокремлення числівника у частиномовній системі, після цього аналізуємо історичний розвиток, утворення форм числівників усіх розрядів кількісних, потім порядкових. Окремо подаємо спостереження, щодо природи вживання числівників у поєднанні з іменниками.

Практичний розділ розпочинається з короткої характеристики джерел. Далі кожен наступний підпункт характеризує окремі розряди числівників – кількісні числівники першого десятка, другого, назви десятків, сотень, складені компоненти, збірні, дробові й неозначено-кількісні, потім порядкові.

РОЗДІЛ І
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЧИСЛІВНИКА У МОВОЗНАВСТВІ

1.1 Статус числівника як частини мови

Числа і величини одні з важливих понять для людства. Розвиток категорії кількості завжди є невід'ємною частиною для трансляції дійсності, тому числові значення необхідні для практичної діяльності, а їхнє освоєння є важливим для кожної цивілізованої людини[1].

Числівники називають абстрактно-математичні числа ***(один*** і ***два*** = ***три)***, кількість предметів ***(троє*** студентів, ***дві*** книжки***)*** чи порядок при лічбі ***(шостий*** клас, ***одинадцятий*** місяць***)*** та й загалом виражають різні кількісні відношення[2]. Варто вказати на те, що «поняття числа є абстрактним і дає тільки загальне уявлення про кількість, формуючись у процесі пізнання картини світу»[3].

Числівники виникли давно, через елементарні потреби людей, і їхній розвиток пов'язаний з безпосереднім розвитком суспільства. На ранніх стадіях прогресу, задовго до появи писемности, наприклад, у господарстві була необхідність рахувати чи вести якийсь облік для колективної діяльності. З кожним кроком пізнання людиною навколишнього середовища суспільні відносини ускладнювалися, починала з'являтися валюта. Від простого розуміння кількості конкретних предметів до абстрагування та певних математичних здібностей людське мислення пройшло доволі довгий і складний етап розвитку. Як зазначає М. Івченко, у час коли люди ледве висловлювались, існувало тільки два числа: один і два. Якщо треба було вказати на більше число, то говорили «багато», тому значення чисел було дуже конкретним[4].

---

[1]Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). Київ: Наукова думка, 2000. – с. 7

[2] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – К.: Вища школа, 1980. – с. 182

[3] Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник. Київ: Академія, 2004. – с. 118

[4] Івченко М. П. Числівники української мови. К.: Вид-во Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, 1955. – с.5-6

Про зв’язок числівників з конкретними предметами свідчать кількісні відношення. Числівник має дві номінативні функції: нумеративну і квантативну[1]. Друга є основною, тому що вказує на кількісно-предметні відношення реальної дійсності. Нумеративна функція, як склалося історично, є вторинною, бо відображає узагальнено тільки кількісні відношення у мисленні людини[2].

Сучасна система числівників у своєму типовому вигляді в слов’янських мовах розвивалася протягом тривалого часу, проте давнина походження певних понять досить різна. Давньоукраїнська мова вже мала абстрактні числові значення, але вони ще не становили окремої частини мови. Існує така думка, «що в давні періоди розвитку мови числових значень було більше, ніж у сучасних мовах»[3]. Загалом числівник у слов’янських мовах вважається новою морфологічною категорією, але коріння сягає індоєвропейської давнини. Якщо говорити вже безпосередньо про праслов’янську мову і період її розпаду на окремі мови, то була частина числівникових назв, що утворені від давніх індоєвропейських коренів[4].

Перші спроби трактування числівника як частини мови починаються ще з граматик Л. Зизанія, М. Смотрицького та І. Ужевича. У граматиці Зизанія числівник разом з іменником та прикметником входить до розділу назв «й имєни», на жаль, про нього не так багато інформації як про інші дві частини мови, але наведено повну парадигму відмінювання числівників один та два[5]. М. Смотрицький розширив міркування Зизанія, та додав у своїй граматиці

[1] Безпояско, О. К. Граматика української мови. Морфологія: підруч. для студ. філол. ф-тів вузів. О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. Київ: Либідь, 1993. – с. 142
[2] Безпояско, О. К. Граматика української мови. Морфологія…– с. 142
[3] Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2008. – с. 118
[4] Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / за ред. О. С. Мельничука. – Київ: Наук. думка, 1966. – с. 196
[5] Зизаній, Л. І. Граматика словенська : додаток / підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука; Академія наук Української РСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1980.

цілий розділ про числівники. Він продемонстрував деякі відмінкові форми числівників першого десятка, а збірні відніс до прикметників[1].

У «Граматиці слов'янській І. Ужевича» також йде мова про те, що у слов'ян порядкові числівники виражаються порядковою формою, але саме в цій праці слова на позначення порядку відносять до числівників[2].

В українському мовознавстві погляди на проблему визначення числівника як самостійної частини мови визначено у працях[3]: М. Івченка[4], Т. Лукінової[5], в історичних граматиках М. Жовтобрюха[6], О. Безпалько[7], О. Крижанівської[8], виділено окремі розділи при роботі над граматикою сучасної української мови в роботах І. Кучеренка[9], К. Городенської[10], І. Вихованця[11], О. Безпояско[12], В. Горпинича[13] та В. Німчука[14], окремі статті Г. Гримашевич[15], О. Крижанівської[16] та В. Мойсієнка[17].

---

[1] Німчук В.В. Граматика М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства. Підгот. до друку і вступ. ст. В.В. Німчука. Київ, 1979. (Пам'ятки української мови). – с. 93

[2] Граматика слов'янська І. Ужевича /підгот. до друку І. К. Білодід, Є.М. Кудрицький. – Київ: Наук. Думка, 1970. – с. 57

[3] Гримашевич, Г. І. Система українського числівника XVI–XVII ст. // Писемні пам'ятки: від картотеки до словника / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. – С. 210

[4] Івченко М. П. Числівники української мови. – К.: Вид-во Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, 1955.

[5] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах. – К.: Наукова думка, 2000.

[6] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – К.: Вища школа, 1980.

[7] Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А. та інші. Історична граматика української мови. – К., 1957.

[8] Крижанівська О. І. Історія української мови Історична фонетика. Історична граматика: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2008.

[9] Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. 2-ге вид., уточ. й доповн. Вінниця: Поділля-2000, 2003.

[10] Вихованець, І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови / за ред. І. Р. Вихованця. – Київ: Пульсари, 2004.

[11] Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : монографія. АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1988.

[12] Безпояско, О. К. Граматика української мови. Морфологія: підруч. для студ. філол. ф-тів вузів / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – Київ: Либідь, 1993.

[13] Горпинич В. О. Морфологія української мови: підручник. Київ: Академія, 2004. 335 с.

[14] Німчук В.В. Історія української мови. Морфологія. Київ : Наукова думка, 1978.

[15] Гримашевич, Г. І. Система українського числівника XVI–XVII ст. Писемні пам'ятки: від картотеки до словника / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013.

[16] Крижанівська О. Числівникові форми в «Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року». Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Вип. 22 (І том). Житомир, 2010. с. 93-99

[17] Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI-XVII ст. Житомир, 2006.

Думку про трактування числівника у системі частин мови висловив І. Кучеренко. Він говорив про те, що при класифікації варто опиратися на узагальнене лексичне значення, а числівник називає кількісні поняття[1].

За А. Грищенком: «Числівник – частина мови, яка позначає кількість предметів… і виражає категоріальне лексичне значення у морфологічній категорії відмінка при обмеженому функціонуванні категорії роду і числа»[2]. І. Вихованець та К. Городенська вважають, що можна виокремити числівник на базі семантичної ознаки – категорію кількості, проте ця ознака не дає вичерпної змоги віднести до однієї частини мови усі слова з кількісним значенням (**десяток, одиниця, двійка, пара, четвертина, третина, половина, сотня, тощо)[3].** О. Безпояско, К. Городенська та В. Русанівський зазначають, що під час становлення числівники майже повністю нейтралізували ознаки іменника та прикметника (категорію роду і числа)[4].

І. Вихованець та К. Городенська у праці «Теоретична морфологія української мови» вважають, що числівник має велике значення для мови і точно є необхідним у системі. Вони зазначають, що, можливо, на противагу іменнику чи прикметнику у числівників дійсно замало граматичних категорій, але через його безперечну роль у спілкуванні людей та у побуті його не варто відкидати зі списку частин мови. Мовознавці кажуть, що числівники є у багатьох мовах[5]. Також варто звернути увагу на думку М.Марра, що числівник – це міжнародна категорія мови[6]. І. Вихованець посилається й на інших дослідників слов'янських мов і вказує на такі передумови становлення числівників як частини мови: «а) сформування спільного кількісного значення; б) перебудова основних іменних граматичних категорій (числа, роду і відмінка), що виявляється в більшому або меншому ступені тенденції до втрати числівниками граматичного числа, нейтралізації ознак граматичного

[1] Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія… – с. 135
[2] Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI-XVII ст. – с. 121
[3] Горпинич В. О. Морфологія української мови… – с. 120
[4] Безпояско, О. К. Граматика української мови. Морфологія…– с. 143
[5] Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови… – с. 152
[6] Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови… – с.152

роду, в руйнуванні відмінкових опозицій та певних спрощеннях відмінювання; в) витворення специфічних числівникових синтаксичних ознак»[1].

Г. Арполенко, К. Городенська, Г. Щербатюк, досліджуючи числівники української мови, вказують на те, що ця група слів має категорію відмінка, що не визначає на їхню винятковість, бо вона властива іменникам, займенникам чи прикметникам. Такі граматичні категорії як рід і число числівники в ході розвитку майже втратили.[2] Деякі мовознавці дотримуються погляду, що числівник немає ознак, які б вказували на частиномовну приналежність. Є. Курилович, польський лінгвіст, трактує числівники у своєрідний спосіб. Він зараховує кількісні числівники до морфем лексичного порядку[3]. І. Вихованець, розмірковуючи над припущенням Є. Куриловича дійшов висновку, що числівники можна зарахувати до кількісних іменників, через утрату категорії роду і числа, а також нівеляцію категорії відмінювання[4], тобто в широкому розумінні кількісні числівники зараховують до іменників, а порядкові до прикметників.

У вузькому розумінні, числівник як самостійну частину мови все ж таки вирізняють через категоріальне значення, тобто лексеми, семантика яких вказує на абстрактне число чи точну предметну кількість. Також обов'язковими є морфемні, морфологічні та синтаксичні особливості, які вирізняють числівник від інших частин мови[5]. Іван Вихованець вважає, що категорія відмінка у числівників найповніше виявляється підчас його поєднання з іменником у типах зв'язку керування та узгодження: **(шість книг, шістьох (шести) книг, шістьом (шести) книгам, шістьма (шістьома) березами, на шістьох (шести) книгах.[6]** Однією з важливих синтаксичних ознак, що допомагають віднести слова до певної частини мови, є здатність цих

[1] Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови… – с. 151
[2] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. К.: Наук. Думка, 1980. – с. 18-19
[3] Вихованець, І. Р.Теоретична морфологія української мови… – с. 152
[4] Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті: монографія. АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1988. – с. 33
[5] Горпинич В. О. Морфологія української мови… – с. 121
[6] Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови… – с. 153

слів пов'язуватися з іншими словами й утворювати синтаксичні одиниці. Ще однією вагомою ознакою числівників, що вказує на їхню частиномовну приналежність є морфемний склад. Навіть звичайні прості прислівники мають дві морфеми: корінь і флексію **(дв-а, шість-Ø, шість-ох)**. Тому слова за цим аспектом поділяються на граматично залежні і граматично незалежні. О. Безпояско у своїй праці «Граматика української мови. Морфологія» каже, що числівник частково належить до граматично незалежних частин мови, тому що він у називному – знахідному відмінках підпорядковує собі інші слова. Проте, дослідниця також подає міркування про те, що числівник також належить до залежних. Підтвердженням цього міркування є узгодження числівника з іменником **(сім дерев, два хлопці, чотири людини і под.)**[1].

Є. Курилович, В.Горпинич, І. Вихованець та ін. у сучасній частиномовній класифікації не виокремлюють числівник як іменну самостійну частину мови. У широкому розумінні кількісні числівники відносять до кількісних іменників, а порядкові мають всі ознаки, що й прикметники, тому їх розглядають як окремий розряд прикметника. Більшість дослідників розглядають числівник як самостійну частину мови. На початку XXI ст. автори функційно-категорійної граматики І. Вихованець у праці з К. Городенькою все ж таки виокремлюють числівник як частину мови. Числівник має низку особливих *морфемних, морфологічних та синтаксичних* відмінностей[2].

У роботі розглядаю числівник як самостійну частину мови, враховуючи такі різноманітні погляди на числівник як самостійну/повнозначну частину мови, у мовознавстві все ж не уніфіковано його тлумачення/дефініції, як у шкільній, так і в академічній практиці.

Традиційно у шкільній програмі числівники подають як одну із шести самостійних частин мови, визначаючи таку дефініцію: «числівник – це самостійна частина мови, що означає число, кількість предметів або порядок

[1] Безпояско, О. К. Граматика української мови. Морфологія… – с. 12
[2] Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови… – с. 153

їх під час лічби й відповідає на питання скільки? котрий?»[1]; «числівник – самостійна частина мови, що означає кількість або порядок при лічбі й відповідає на питання скільки? котрий?: сім, одна друга, третій»[2].

Щодо вищої школи, то В. Горпинич у своєму підручнику подає визначення: «Числівник *(лат. Numeralis – числовий)* – самостійна змінювана частина мови, до якої належать слова, що мають категоріальне значення означеної кількості і абстрактного числа, виражене категоріями роду, числа, відмінка і власними суфіксами»[3].

І. Вихованець під час досліджень та витлумачення числівника подав дефініцію, яка більш широко описує всі особливості частиномовної приналежності цих лексем: «Числівник — частина мови, яка позначає означену чи неозначену кількість предметів та абстрактне число і виражає своє категорійне частиномовне значення в морфологічній категорії відмінка за обмеженого функціонування категорії роду і числа»[4];

Якщо аналізувати числівник з огляду лексичного складу, то тут він дещо обмежений. В українській мові не всі слова з кількісно-числовим значенням, які належать до числівників, мають однаковий характер лексичних значень і повноту вияву граматичних категорій. З цього приводу окреслюються центральна та периферійна ланки числівникових одиниць. До центральної ланки належать слова з точно окресленою кількістю **(три, сім, десять, п'ятнадцять, двадцять, дев'яносто, двісті, сто сімнадцять, шістсот шістдесят вісім, тисяча два, двоє, четверо, шестеро і под.)**, а до периферійної – слова, що вказують на неозначену кількість **(мало, багато, кілька, кільканадцять, декілька, чимало)**[5].

Щодо слів на позначення порядку при лічбі, то є досить суперечливі погляди. Традиційна морфологічна школа відносить порядкові слова не до

[1] Заболотний О. В. українська мова: підруч. Для 6-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Генеза, 2023. – с. 193
[2] Авраменко О. Українська мова: Теорія в таблицях. Завдання у форматі НМТ/ЗНО. Київ: Грамота, 2023. – с. 118
[3] Горпинич В. О. Морфологія української мови… – с. 121
[4] Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови… – с. 152
[5] Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови… – с. 153

числівників, а до прикметників. Граматичні ознаки порядкових числівників наближаються до прикметника. Т. Лукінова у своїй праці «Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис)» зазначає, що перші числові слова в давнину мали прикметниковий характер. Це стосується саме давніх лексем першого десятка[1]. Вона вважає, що порядкові числівники становлять цілісну систему, і найважливішим аргументом є те, що порядкові числівники майже дзеркально відображають всю систему кількісних. За стандартним поділом порядкові так само мають десятки й поділяються на складні й складені[2].

Такий факт дає підстави вважати, що, скажімо, ці слова можна розглядати як розряд порядкових прикметників. Також одним із перших в українському мовознавстві І. Кучеренко висловив думку про приналежність порядкових слів до прикметника[3]. К. Городенська, І. Вихованець, В. Горпинич та інші, так і вважають, що групу слів на позначення порядку при лічбі все ж таки варто зараховувати до окремого розряду порядкових прикметників[4].

Одним із вагомих аргументів, що доводить приналежність лексем на позначення порядку до числівників є їхній тісний зв'язок із кількісними числівниками, тому що вони утворюються від них. Також, варто зауважити, що схожі граматичні ознаки з порядковими числівниками мають навіть деякі розряди займенників **(весь, всякий, котрий, такий, тощо)**[5].

У роботі розглядаємо числівник як самостійну частину мови, якій притаманні такі критерії, що дозволяють вирізнити числівники з-поміж інших частин мови : семантичний (числівнику притаманне категорійне значення квантитативности), морфологічний (має специфічні вияви категорій числа, роду, а також відмінка), словотвірний (специфічна морфемна будова й афікси,

[1] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах… – с. 76
[2] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах… – с. 77
[3] Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія. – с. 136
[4] Горпинич В. О. Морфологія української мови… – с. 124
[5] Караман С. О. Сучасна українська літературна мова: навч. Посібник для студ. вищ. навч. закл. / за ред. С. О. Карамана. К. : Літера ЛТД, 2011. – с. 226

що його вирізняють серед інших частиномовних одиниць) і синтаксичний (у поєднанні з іменником утворює «неподільний компонент речення»)[1].

В українській мові вся безмежна кількість числових значень виражається за допомогою обмеженого складу лексем. За традицією числівники відносять до частин мови, до нього належать лексеми, що вказують на кількісне лексичне значення та порядок при лічбі. Числівник має граматичні категорії відмінка, частково роду та числа, узгоджується з іменниками.

1.2 Історія числівників першого десятка: варіанти та деривати

Формування граматичних форм для числівників бере свій початок із давньоукраїнської мови. Втрата числівниками певних категорій відбулася не одразу й довгий час зберігалися давні форми не лише в українській, але й інших слов'янських мовах[2]. Як відомо, найдавнішою групою числівників є числівники першого десятка, бо саме в них виступають індоєвропейські корені, які засвідчені у числівниках багатьох слов'янських мов[3]. У спільнослов'янській мові, яка в певний період свого розвитку хоч і мала багато коренів з індоєвропейської мови залишилось всього кілька коренів *oinos, *duu̯ō, *treies, *ku̯etūr, але всі порядкові спільнослов'янська успадкувала від індоєвропейської, що стали основою подальшого розвитку числівника[4].

Традиційно вивчення й аналіз числівника розпочинається з кількісних. Основним стрижнем у давньоукраїнській мові на позначення чисел були якраз таки кількісні числівники.

Числівники першого десятка різняться між прикметниковими ознаками. Кількісний числівник **один** в українській мові зберіг категорію роду та числа. За «Етимологічним словником української мови» числівник *edinъ, *edьnъ складається з двох елементів *ed- та *inъ (*ĭnъ)[5]. Елемент *ed-, ймовірно,

---

[1] Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови… – с. 156
[2] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 183
[3] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 76
[4] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 77
[5] Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 4: Н–П / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова, Г. П. Півторак, В. Г. Скляренко, О. Б. Ткаченко; НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. К.: Наукова думка, 2003. – с. 159

походить від індоєвропейської займенникової основи *е-. Як зазначається в деяких дослідженнях, то перша частина *од-* властива всім граматичним формам. Другий елемент *inъ (-инъ) виступає як суфікс одиничності. Як зазначають і Г. Арполенко, і Т. Лукінова, що походить він від старого слова -инъ «один, інший»[1]. Г . Арполенко вважає, що суфікс -инъ у деяких пам'ятках староукраїнської мови траплявся і в інших граматичних формах. На сучасному ґрунті від старого кореня *инъ-* утворені слова інший, інколи, інакший. Мовознавець припускає, що граматичні форми числівника один в чоловічому роді сягають не суфікса *-инъ*, а ще давнішого – *-ьнъ*, тому ймовірно *jed -ьnъ було витіснене й пізніше замінене *-инъ*. Рефлекси цієї давньої форми з *-ьnъ* відбиваються у багатьох сучасних слов'янських мовах, але конкретних давніх пам'яток, де б збереглась ця форма, немає. Важливо, що вживання числівника один з початковим *о-* почалось приблизно в XIV – XV столітті. Надалі граматики і пам'ятки засвідчують подальше вживання о-, але іноді траплялись старі фонетичні варіанти поряд із новими[2].

Числівник **два** так само як інші числівники першого десятка мають давні індоєвропейські корені. Окремі назви *два – чотири* були прямим продовженням індоєвропейських форм[3]. У етимологічному словнику подаються приклади вживання у праслов'янській мові *d(ъ)va, duvě та індоєвропейській *duuō «два», *duuoi «дві»[4].

У староукраїнській мові числівник два вживався у двоїні: *по два гроша широкаю*[5]. Із занепадом двоїни і удосконаленням граматичних форм у староукраїнській мові форма середнього роду стала тотожною і чоловічим родом, внаслідок загального паралелізму цих двох форм. Для деяких пам'яток ще 14 століття залишалася нормою форма середнього роду **двѣ[6].** В деяких

[1] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах… – с. 93
[2] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 78
[3] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 184
[4] Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 2: Д–Копці – с. 321
[5] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 80
[6] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с.81

північно-західних і центральних закарпатських говірках залишилася досі ця форма[1].

Т. Лукінова поряд із числівником **два** звертає увагу також на **оба**. У своїй праці «Числівники у слов'янських мовах» вона подає інформацію, що віднесеність *оба* до розряду числівників підпадає під сумнів, бо немає відповідника в натуральному ряді[2]. В давній період *об*а і два були більше поєднані між собою, вони фактично вважалися синонімами. В слов'янських мовах *оба* існує і досі, як окремий числівник, а деяких мовах таке явище зникло, а в українській мові числівник *оба* замінили складною формою, що виникла внаслідок злиття словосполучення: *обидва, обидві*. Всі зміни *oba, *obě в праслов'янській мові відбувались так само як і з числівником *dъva, dъvě. Українські пам'ятки до XV століття мали приклади вживання *обадва, обѣдвѣ,* але вже в 15 столітті в пам'ятках почали з'являтися такі варіанти: *обидви, обыдвѣ, обудвум*[3].

Числівник **три** за етимологічним словником в індоєвропейській мові *trei, а в праслов'янській мові: *trьje (ч. р.), *tri (ж.р., с.р.), *trojь[4] зберігся у всіх слов'янських мовах, в українській та білоруській з деякими фонетичними змінами. В праслов'янській мові три функціонував мав поділ за родами, але в українській мові збереглась тільки форма жіночого і середнього роду **три,** і ще в староукраїнській мові поширилась на форму чоловічого роду[5].

Числівник **чотири** вважається останнім із числівників, які в праслов'янській мові вважалися прикметниками. У етимологічному словнику подано дві форми праслов'янської мови *četyre (ч.р.), *četyri(ж.р і с.р.), також подано ще варіативні форми *čьtyre (ч.р.), *čьtyri (ж.р. і с.р.)[6]. У Атласі української мови в томі першому є карта про числівник чотири. Поширення

[1] Верхратський І. Про говір галицьких лемків, с. 129; Про говір долівський. ЗНТШ, т. 35-36, Львів, 1900. – с. 70
[2] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах… – с. 97
[3] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах… – с. 97-99
[4] Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 5: Р–Т. – с. 633-634
[5] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 82
[6] Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 6: У–Я. – с. 488

літературного зразка чотири є на півночі і північному заході від Києва, там іноді трапляються варіанти: четири, читири. На південь від тих ареалів також переважає форма чотири, а на заході штири, а іноді штирі[1].

На відміну від один – чотири, числівники п'ять – десять хоч і походять від індоєвропейських коренів, але безпосередньо не є їхнім продовженням. Жовтобрюх у своїй граматиці каже, що на спільнослов'янському ґрунті кількісні числівники п'ять – дев'ять утворилися від порядкових з додаванням суфікса -ь (*-ї): **pętь – *pętъ*; **šestь – *šestъ*; **devętь – *devętъ*.[2]

Числівник **п'ять** (**pętь*) в українській мові так само в інших східнослов'янських мовах втратив носовий *ę.* Такий процес спричинив появу замість *ę* звука *а*, це відбулося ще в дописемний період. Губні звуки в українській мові стверділи, тому це спричинило появу між губним і *а* звука й [пйат'][3].

Шість (псл. **šestь*) через велику різноманітність форм в індоєвропейських мовах не реконструює якусь єдину праформу[4]. В давньоукраїнській мові числівник *шесть* відповідає українському шість, але саме в цьому числівнику, що притаманно нашій мові *е* етимологічно перейшло в *і* через занепад зредукованого -ь[5].

Числівник **сім** за етимологічним словником подається праслов'янська форма sedmь, як похідна від порядкового числівника sedmъ, що зводиться до індоєвропейської основи *septm̥[6]. Український числівник сім розвинувся із давнього *сємь – сєдмь.* Так само як і в числівнику шість етимологічно *е* перейшло в *і*. В українській кінцеві губні стверділи, d- було втрачено загалом

[1] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах… - с. 103
[2] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 184
[3]Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 185
[4] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах… – с. 255
[5] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 84
[6] Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 5: Р–Т. – с. 254

на всьому східнослов'янському підґрунті, тому dm → m. Ще в XIV – XV ст. дм- практично не використовувалось[1].

Числівник **вісім** у праслов'янській вважається новотвором *osmь. У східнослов'янських мовах з'явився протетичний *в-* (w-), на відміну від південнослов'янських чи західнослов'янських мов, в яких залишився початковий о-, наприклад, у польській *osiem*. Як припускають мовознавці, у формі вісім, голосний і у другому складі виник на місці вставного е під впливом сім, а перший і через регресивну асиміляцію[2].

Дев'ять від праслов'янського *devętь[3] так само як і числівник п'ять у східнослов'янських мовах втратив носовий *ę*. Мовознавці припускають, що -ть походить з індоєвропейського -tis, тоді, можливо, слов'янська форма походить від дінд. Navati- «дев'яносто». Внаслідок дисиміляції початкове н у слов'янських мовах, а також під впливом числівника десять змінилося на д, а могло би бути *невѧть[4].

Десять походить від праслов'янського *desętь, ймовірно реконструюється від індоєвропейського *dek'm-t- «десятка»[5]. Цей числівник має спільний корінь у всіх індоєвропейських мовах, він є основою для творення числівників всіх наступних числівників аж до ста. Важливо зауважити, що у такому вигляді як, наприклад, одинъ на десяте числівник функціонував тільки на початковому етапі, а в староукраїнській мові знаходився в процесі перебудови[6]. Широке вживання десять сприяло його поширенню та зближенню архаїчних форм у назвах десятків, оскільки у числівниках *п'ятдесят – шістдесят*, у другому компоненті виступає форма родового відмінка множини основ на приголосний[7].

---

[1] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 85
[2] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 185
[3] Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 2: Д–Копці. – с. 23
[4] Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А. та інші. Історична граматика української мови. – К., 1957. – с. 293
[5] Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 2: Д–Копці. – с. 44
[6] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 86
[7]Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови... – с. 86

1.3 Назви чисел – новотвори, не пов'язані з числовими поняттями

Числівник **сорок** є новотвором східних слов'ян. У давньоукраїнській мові побутував складений варіант *чєтирє дєсѧтє*, за аналогією до числівників *двадцять, тридцять*[1]. Такий варіант зберігається у всіх слов'янських мовах, крім східнослов'янських, приклад, польське *czterdzieści*. З 13 століття починає активно побутувати новотвір сорок. Мовознавці вказують, що це слово точно не іншомовне, воно походить від іменника *сорокъ* – «сорочка» чи «мішечок», у який складали шкіри для шуби. Ймовірно, іменник втратив своє первісне значення, а за словом прикріпилось кількісне значення, що витіснило старіший варіант[2].

Числівник **сто** в данину вважався одним із найбільших кількісних числівників. Етимологічний словник подає реконструкцію праслов'янської мови *sъto*, а далі зазначається, що в індоєвропейській мові немає прямої реконструкції, є тільки варіант *km̥tóm «десять десятків»[3]. Теперішня форма числівника сто утворилась від іменника середнього роду о- основ *съто*. Після занепаду ъ всі східні слов'янські мови мають числівник сто. В українській мові цей числівник зазнав деяких змін, тому що в пам'ятках з 14 століття і до 17 вживаються давні форми різних відмінків однини, двоїни і множини. Форми множини і двоїни вийшли з ужитку, але помітний слід цих форм залишився у складних числівниках на позначення сотень: *двісті*[4].

Тисяча у слов'янських мовах виникло не від індоєвропейського кореня. У різних мовах тисяча має свої фонетичні особливості, тому це дає підстави вважати, що на спільнослов'янському ґрунті форм цього слова було декілька: *tysętja, *tysętjь, *tysotja, *tysotjь[5]. Загалом походження числівника тисяча має кілька поглядів, мовознавці не дійшли до спільної думки щодо етимології.

---

[1] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови... – с. 185

[2] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови… – с. 185

[3] Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 5: Р–Т / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. – с. 421

[4] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… - с. 90

[5] Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 5: Р–Т. – с.574

Були припущення, що тисяча є запозиченням з тюркських мов, але цю думку відкинули, спростовуючи її фактом, що у турецькій мові нічого подібного до тисячі немає. Слово тисяча зберегло давні форми, і зараз вживається подібно як іменник жіночого роду а основ, тобто це слово не є власне кількісним числівником, а відноситься більше до іменника з числовим значенням, займаючи положення на периферії[1].

Мільйон і **мільярд** в українській мові є відносно новими запозиченнями із західноєвропейських мов. Їх вважають не числівниками, а іменниками, якими рахують[2]. Узагальнюючи, можна зазначити, що формування кількісної системи числівника відображає різні за етимологією корені.

1.4 Історія числівників другого десятка

У сучасній українській мові до групи складних числівників входять *назви другого десятка, назви десятків, назви сотень.* У давнину ці числівники вважалися складеними і становили сполучення різного типу. Найбільшого зрощення зазнали якраз таки числівники другого десятка. Ймовірно, через підрядний зв'язок деяких компонентів у деяких слов'янських мовах відбулось злиття компонентів. Другий десяток вважається найбільш міцним прикладом зрощення зі сполучень *jedinъ na desęte*. У різних мовах відбулись різні фонетичні зміни, а через редукцію другої частини маємо такі утворення[3]: укр. *одинадцять, дванадцять, тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять, шістнадцять, сімнадцять, вісімнадцять, дев'ятнадцять*; пол. *jedenaście, dwanaście, trzynaście, czternaście, piętnaście, szesnaście, siedemnaście, osiemnaście, dziewiętnaście.*

У давньоукраїнській мові кількість більша за десять подавалась в такому вигляді: *двъ на десѧте, тридесѧть* та ін[4]. Приблизно з XIII століття почалося активне зрощення цих числівників, всі дослідники вказують, що десь швидше, а десь пізніше, але стягнення форм відбулося у всіх слов'янських мовах, і

[1] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 91
[2] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови... – с. 94
[3] Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов… – с. 200
[4] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 94

інших представлених моделей не виявлено[1]. Виходила сполука, наприклад, *одинъ на десяте*. Пізніше така словосполука почала вживатися із знахідним відмінком: *три на десять*. Заміна у словосполученнях місцевого відмінка на знахідний наштовхнули дослідників на роздуми, як далі трактувати зміну і компонент -дцять. Л. Гумецька у актових документах XIV – XV століття аналізує числівники як утворення від співвідносних порядкових, бо у працях, які вона досліджувала був тільки один приклад: *осмнадесять.* Такі форми як *первогонадцять* свідчать про те, що -дцать все ж таки належить більше до суфікса. Досі немає одностайної думки про належність -дцять до суфікса, і навіть якщо вважати його морфемою, то потрібно зважати на певні особливості, які притаманні числівникам[2].

У староукраїнській мові стягнені форми числівників другого десятка перетворилися в єдине, але складне слово. Через широке побутування у живій мові, а про це свідчать пам'ятки датовані різними роками, стиснення числівників і перетворення у єдину форму. Компонент *десяте* в процесі вживання втратив самостійний наголос, голосні е зредукувались, а потім зовсім зникли: *десять* → *дьсять* → *дсять* → *дцять*[3].

Числівник **одинадцять** зберіг свою форму один на початку, а прийменник на злився разом із числівником. **Дванадцять** в українській мові має стару форму двоїни чоловічого роду два. У слов'янських мовах перший компонент числівника **тринадцять** зберіг за собою стару форму жіночого і середнього роду три. У числівнику **чотирнадцять** через швидку вимову втратився и. У **п'ятнадцять, шістнадцять, дев'ятнадцять** середній звук т ствердів під впливом наступного н. У числівниках **сімнадцять** та **вісімнадцять** губний [*м*] також ствердів. Щодо діалектної мови, то в закарпатських діалектах збереглись найбільш архаїчні риси мови. Багато де вживаються числівники другого десятка так само як у літературному варіанті.

---

[1] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах… – с. 284

[2] Гумецька Л.Л. Словотворча система числівників української актової мови XIV-XVI ст. – Питання слов'янського мовознавства. Львів, 1958, кн.5, – с. 166

[3] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 97

Цікаво зазначити про вживання числівників у південно-західних говірказ північніше Дністра, де трапляються такі варіанти: йідинайціт'[1]. У говірках Київщини побутують такі форми тринадц'іт'[2].

Складні кількісні числівники другого десятка на слов'янському ґрунті сформувалися шляхом зрощення давніх словосполучень. Сучасні одинадцять – дев'ятнадцять зберігають нашарування давніх фонетичних і морфологічних змін, а діалектні варіанти збереження архаїчних рис.

1.5 Історія назв десятків і сотень

Числівники назви десятків двадцять, тридцять і п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, дев'яносто теж у процесі розвитку стягнулися в одну сполуку. Як зазначають дослідники саме **двадцять** і **тридцять** потрапили під вплив числівників одинадцять – дев'ятнадцять. Загалом у різних пам'ятках трапляються старі і нові форми, у 15 столітті ще вживалися: двадесѧть, а в з кінця 15 століття – тридъцать[3].

Щодо десятків від п'ятдесяти до вісімдесяти, то можна одразу зазначити про фонетичні зміни, які відбувалися на українському ґрунті, наприклад втрата м'якості в кінцевому т: **п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят**. У староукраїнській мові ці числівники не вважалися словосполученням, а єдиним компонентом[4].

У слов'янських мовах відбулось деяке розрізнення у називанні дев'ятого десятка. На східнослов'янському підґрунті виник новотвір **дев'яносто**. До 13 століття вживався варіант *девять десятъ,* але з початку XIII ст. активно поширилось дев'яносто[5]. Є багато припущень побутування цього загадкового числівника, загалом Л. Гумецька вказує, що при дослідженні пам'яток 14 і 15 століття трапляються також форми і девятдесят[6]. Можливо, через побутування

---

[1] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 98-100
[2] Лисенко П.С. Важливі особливості морфологічної системи говірок Ставищенського району на Київщині, – с. 39.
[3] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах… – с. 287
[4] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 101
[5] Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов… – с. 200
[6] Гумецька Л.Л. Словотворча система числівників української актової мови XIV-XVI ст. – с. 167

старої форми у живій мові трапляються у пам’ятках два варіанти. **Дев’яносто** досі залишається великою темою для дискусій, тому що в міру суперечливих поглядів і гіпотез досі залишається найменш дослідженим серед системи числівників. Побутують різні думки, що, наприклад, дев’яносто походить зі сполуки дев’ять до ста[1].

О. Потебня вказував, що дев’яносто як новотвір може бути пов’язаний зі способом числення. Тобто цей числівник трактувався як дев’ять десятків до сто. Були й інші припущення про те, що дев’яносто походить від індоєвропейського кореня, якщо проводити певні паралелі із старогрецькою та латинською. Це припущення не вважають вагомим, бо воно не пояснює частини сто[2].

Сотні в українській мові так само як і в інших слов’янських мовах будувалися за тим принципом, що й десятки. Перша частина сполуки складалася із числівників першого десятка, друга – зі сто. Важливо зазначити, що враховуючи природу числівників першого десятка, то *dьva, *tri, *četyri узгоджувалися зі *sъto, а *pęťь – *devęťь керували ним[3].

Двісті в сучасному варіанті походить з давньоукраїнської мови. Староукраїнській мові характерним є поєднання числівників два, три, … дев’ять і сто в називному відмінку двоїни, а в інших прикладах сотень у родовому відмінку множини. Закономірно, сучасний український числівник двісті розвинувся із давнього двѣ стѣ, хоч і в період розвитку відбулось злиття, давні форми збереглись (фонетично стара форма двоїни)[4].

Числівники **триста** і **чотириста** узгоджувалися у називному відмінку множини. Загалом майже у всіх слов’янських мовах узгодження відбувались саме так.

Числівники від **п’ятсот** до **дев’ятсот** мали однаковий принцип творення. Зрощення що відбулись складались із компонентів п’ять – дев’ять і сто у

[1] Лукінова Т. Б. Числівники в слов’янських мовах… – с. 292
[2] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 104
[3] Лукінова Т. Б. Числівники в слов’янських мовах… – с. 296
[4] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 105

родовому відмінку множини. М'який т у староукраїнській мові побутував протягом довгого періоду часу, загалом сучасні числівники різняться від староукраїнських тільки фонетично і правописною формою. Важливо зауважити, що сполучення на позначення сотень не у всіх слов'янських мови стали зрощеннями. Так у чеській, словенській та лужицьких мовах числівники виражають синтаксичні сполучення, найкраще давньослов'янські особливості зберегла саме чеська мова[1].

В українських говірках трапляються різні варіанти вживання числівників на позначення сотень. У південно-західних говірках батьків, галицьких лемків вживаються числівники без зміни компонента сто: *двасто*. Також у бойківських говірках трапляються варіанти і *триста,* і *тристо*[2].

Наступною підгрупою можна виділити **складені числівники**. Це числівники на позначення десятків і одиниць; сотень, десятків і одиниць. Вони складаються з простих і складних числівників, які утворюють словосполучення: *двадцять вісім, п'ятдесят два, сто вісімдесят чотири, двісті тридцять один, дев'ятсот сімдесят дев'ять*.

У староукраїнській мові числівникові словосполучення пов'язувалися переважно сполучниками сурядності: и, та, да. Переважно спочатку називалися більші числа, а потім вже менші. Варто зауважити, що на спільнослов'янському підґрунті можливими були варіанти називання спочатку меншої величини, а потім більшої: jedin і dъva deseti[3].

В пам'ятках XIV – XVII століття трапляються форми і зі сполучником, і без сполучника: осмъдєсятъ и осмъ (1388), за пѧтьсотъ копъ (1489)[4]. Л. Гумецька у своїх дослідженнях визначила, що трапляються випадки де складені числівники функціонують без сполучника[5]. Загалом українська мова

[1] Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов… – с. 201
[2] Дзендзелівський Й.О. Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області. Наук, зап. Ужгород. ун-ту, 1955, т. 14. – с. 26
[3] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 107
[4] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 187
[5] Гумецька Л.Л. Словотворча система числівників української актової мови XIV-XVI ст. – с. 167

отримала в спадок від давньоукраїнської складені числівники із сурядним зв'язком, але без сполучників.

Деякі архаїчні риси збереглись у говірках, так скажімо у деяких говорах південно-західного наріччя можна натрапити на такі складені числівники, як: сто й сімдесят и сім[1].

1.6 Назви на позначення збірних, дробових і неозначено-кількісних величин

Однією із важливих лексичних груп, яка побутує у слов'янських мовах є слова на -oj-, -er-. В українській мові збереглись числівникові утворення із цими формантами: *двоє, троє, четверо, п'ятеро, десятеро, дванадцятеро, тридцятеро* – це **збірні числівники**[2]. До збірних числівників також відносять слова обоє, обидва, обидві.

І. Вихованець зазначає, що загалом збірні числівники – це числові назви, які вказують на певну кількість предметів як сукупність, як неподільну, нечленовану групу істот чи предметів. Сама назва збірні вказує на їхню головну ознаку, часто збірні числівники вважають спорідненими із збірними іменниками, які вказують на неподільну множину предметів. В сучасній мові збірні числівники мають обмежену кількість одиниць, вони утворюють так звані паралелі з власне-кількісними числівниками першого десятка, другого, числівниками двадцять та тридцять[3].

Г. Арполенко вказує, що утворення *dъvojь, *trojь, *obojь походять з індоєвропейської[4]. В українській мові за час розвитку збірні числівники втратили граматичні ознаки роду. Тобто чоловічий та жіночий рід, а також категорія числа були втрачені, із давньої системи збереглися тільки форми називного та знахідного відмінка однини, а інші форми відмінків збігаються з

[1] Панькевич 1. Покрайні записки на підкарпатських церковних книгах. - наук. 30. "Просвіта", т. 12, Ужгород, 1937, - с.146.
[2] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах… - с. 115
[3] Вихованець, І. Р.Теоретична морфологія української мови… - с. 159-160
[4] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… - с. 109

формами кількісних числівників[1]. Справедливо зауважують, що у східнослов'янських мовах збірні числівники майже втратили своє первісне значення і максимально наблизились до кількісних числівників. Т. Лукінова подає таке твердження: «У порівнянні із сполученнями, наприклад, *чотири вершники, шість делегатів, десять спортсменок* додаткового відтінку збірності сполучення із збірними числівниками *четверо вершників, шестеро делегатів, десять спортсменок* не мають»[2].

Винятки становлять числівники **обоє, обидва, обидві**. Ці числівники ще мають ознаки збірності. У XIV – XV столітті трапляються числівники двоє, а також числівник оба: *съ ѡбою сторону* (1388). З 14 століття у пам'ятках фіксується форма **обадва**. Форма утворена поєднанням збірного числівника оба і формами кількісного числівника два. Числівник троє теж є у староукраїнській мові і вживається у формі середнього роду, який у давньоукраїнській мові мав форми: трои, троя. У староукраїнській мові за аналогією збірні числівники другого десятка творяться так само як і збірні першого[3].

У діалектній мові зі збірними числівниками є також певні особливості. У південно-західних говірках збірні числівники двоє, троє вживаються так: двойе, тройе, і мають варіанти двой, трой. У закарпатських говірках збірні чисільники творяться від сорок: сорокеро, сорокатеро[4].

У давньоукраїнській мові для позначення **дробових числівників** використовували такі слова: полъ, трєть, половина, трєтина та інші. Далі частини цілого позначалися іменниками на -ина[5].

У староукраїнській мові найширше вживався дробовий числівник **полъ**. В узгодженні з іменником він позначав кількісну величину. У сполученні слова

[1] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 188
[2] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах… – с. 116
[3] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 112
[4] Дзендзелівський Й.О. Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області. – с. 36
[5] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 188

полъ і порядкового числівника, які позначали половину з цілого відбулися такі зміни: *полъ втора → полвтора →полтора → півтора*[1]. Загалом такі поняття третина та четвертина в українській мові не позначаються як числівники, а як іменники. З розвитком науки, почали вживатися чітко усталені дробові величини: *одна друга, три восьмі*. У закарпатських говорах, які найбільше мають у собі архаїчних ознак широко використовуються старі форми на позначення дробових: *половина, семина, дев'ятина*[2].

Також потрібно звернути увагу й на групу **неозначено-кількісних числівників**. Слова зі значенням: *багато, мало, стільки, скільки* вказують на неозначену кількість в українській мові не розглядаються повністю як числівники. Якщо багато і мало вживаються з дієсловом, то їх за всіма ознаками відносять до прислівника, а слова стільки, скільки своїми ознаками дуже схожі на займенники і в реченні цілком виступають в цій фукнції. Поширеними неозначено-кількісними числівниками у староукраїнській мові є **кільканадцять, кільканасто і кількадесят**. Ці числівники є складними, утворені звичайним поєднанням двох числівників. Також поширеним числівником у пам'ятках староукраїнської мови було слово **колько** у значення «декілька» або ж у значенні «кілька». Звернути увагу потрібно на числівники **мало, много**. Слово *багато* почало функціонувати в мові значно пізніше. В українських діалектах є представлені форми: кілько, кулько, декулько[3].

1.7 Історія порядкових числівників

Порядкові числівники як специфічна група, хоч і мають особливості прикметників, все ж розглядаються також як і числівники. Перший десяток *pьrvь - *deseťь є давніми порядковими числівниками. Загалом за період розвитку з праслов'янської мови ці порядкові числівники зазнали хіба що тільки фонетичних змін на ґрунті кожної слов'янської мови. В українській мові числівник *перший* не відповідає своїй парі кількісного числівника *один*.

[1] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 188
[2] Дзендзелівський Й.О. Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області. – с. 39
[3] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 123

Числівник твориться за допомогою *pьrv- і прикметникового суфікса -ьš- , форму перший ми маємо досі на сучасному етапі[1]. Важко зрозуміти походження числівника вътораъ, з яким паралельно вживався у давньоукраїнській мові прикметник *другыи*, який успадкувала сучасна українська мова[2]. Числівники від третього і до дев'ятого є продовженням давньоукраїнських порядкових числівників. У числівниках другого десятка в пам'ятках XIV – XVIII століття української мови побутували складені форми: *пьрвъ на дєсютє*, хоча так само трапляються вже і складні варіанти числівників. Порядкові числівники на позначення десятків успадкували форми попередніх періодів. У сотнях порядкові числівники мають відмінювану першу частину: *двохсотий*. Складені порядкові числівники в давньоукраїнській мові мали всі відмінювані компоненти, проте потім залишився тільки відмінюваним останній компонент. Деякі залишки цих моделей є також у староукраїнській мові[3], але це відбувалося поступово. У сучасній українській мові, за визначенням О. Бевзенка «одна остання частина є справжній порядковий числівник, що змінюється за родами й відмінками, а решта складових частин завжди має вигляд кількісних числівників і стоїть у формі називного відмінка»[4].

Розвиток порядкових числівників був під впливом давніх прикметникових форм. Найстаріші порядкові форми першого десятка збереглися майже без змін, окрім числівника перший і другий. Числівники третій – дев'ятий продовжують давню традицію, з певними фонетичними змінами, а назви десятків та сотень з розвитком мають певні морфологічні спрощення.

1.8 Поєднання числівника з іменником

[1] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах… – с. 77
[2] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах… – с. 80
[3] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 189-190
[4] Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови… – с. 248

Числівники як окрема частина мови характеризуються специфічними синтаксичними властивостями, які проявляються у поєднанні з іншими словами. Найповнішими і найтиповішими є конструкції з іменником, тому що саме у таких сполуках числівники реалізують свої граматичні особливості. Аналіз сполучуваності числівників з іменниками має особливе значення для розуміння їхньої синтаксичної природи та функціонування у структурі української мови[1].

Числівник **один** впродовж розвитку зберіг за собою категорію роду та числа. З давнини числівник один узгоджується з іменником, у староукраїнській мові можна знайти приклади: **без одноѣ гривны**[2]. У сучасній українській літературній мові числівник один узгоджується з іменником у роді, числі та відмінку. Варто зазначити, що узгоджується у множині числівник тільки у двох випадках: 1) з іменниками тільки множини (одні сани, одні двері); 2) з назвами парних предметів (одні окуляри, одні шкарпетки)[3].

Узгодження числівника **два** з іменниками напряму пов'язане з втратою категорії двоїни. Як зазначає М. Жовтобрюх, то два вживалося тільки в двоїні. У староукраїнській мові активно почали замінятися форми двоїни іншими формами. В українській мові, хоч і зі змінами, але збереглися тільки форми називаного та знахідного відмінка *два, дві* (дъва, дъвѣ). За час розвитку й ці форми зазнали модифікацій: форма дві (дъвѣ), яка колись була спільною для жіночого і середнього роду залишилась тільки в жіночому, натомість форма чоловічого роду два (дъва) поширилась на середній рід. Числівники два, дві через втрату двоїни, почали узгоджуватися з іменниками й з іншими частинами мови у множині: **два хресты**[4]. У пам'ятках з XIV – XV ст. разом з новотворами трапляються також і старі форми з двоїною, часто сполуки з числівником та іменником мали певні порушення із узгодженням: **на два могилы**[5]. В таких

[1] Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови… – с. 156
[2] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 194
[3] Вихованець, І. Р.Теоретична морфологія української мови… – с. 159-160
[4] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 191
[5] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 196

випадках простежується процес поступового занепаду двоїни, тому що перехід відбувся не одразу. Форма двоїни у непрямих відмінках збереглась тільки в орудному -ма: дъвѣма → двома[1].

Числівники **три, чотири** втратили свою категорію роду, хоча спочатку все ж таки для чоловічого роду вживалися форми: *триѥ, чєтыре*. Пізніше форма жіночого роду та середнього витіснили форму чоловічого, як пише М. Жовтобрюх сприяло закріпленню форми три, чотири у називному відмінку те, що в знахідному вона була спільною для всіх трьох родів. Так у пам'ятках староукраїнської мови вживалися також і форми чоловічого роду: триє члвци[2]. Узгодження з іменником відбувалося переважно у множині, але через розпад двоїни іноді синтаксично іменники в двоїні поєднувалися й з числівниками три і чотири, після розвитку форма множини витіснила іншу форму, тому в сучасній українській мові числівники два – чотири узгоджуються з називним відмінком множини: три столи, чотири книжки[3].

П'ять – десять у сучасній українській мові вживаються з іменниками родового відмінка множини[4]. Цікавими є думки мовознавців щодо сполучень числівників п'ять – десять з іменниками, оскільки ці числівники втратили категорію роду і числа. Як зазначають Г. П. Арполенко, К. Г. Городенська, Г. Х Щербатюк у своїй праці, то числівники п'ять і вище не узгоджуються з іменниками у роді і числі, а тільки у відмінку. Якщо ж у родовому, давальному, орудному та місцевому числівники узгоджуються з іменниками саме за цією категорією й зберігають фактично єдиний засіб зв'язку з іменником, то з називним та знахідним відмінками сполуки виглядають по іншому[5]. Коли поєднується числівник з іменником у цих двох відмінках, то між ними утворюється спосіб керування. Таке поняття у східнослов'янських мовах не

[1] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 191
[2] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови – с. 192
[3] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 197
[4] Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови… – с. 173
[5] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 202

використовується, тому що у граматичне поняття родового відмінка не проявляється в повній мірі. У знахідному відмінку залежно від значення іменника вживаються дві форми: або називного, або родового відмінків[1].

Числівники **другого десятка** за час свого розвитку зі складених сполучень перейшли у складні[2]. Через складну двокомпонентну будову перший елемент числівників одинадцять – дев'ятнадцять узгоджувався з іменниками, а другий (десять) керував ним. З часом виробилися дві моделі зв'язку : узгодження у непрямих відмінках і керування у прямих. З цим принципом розвинулися складні кількісні числівники на кшталт двадцять, тридцять, утворення сорок, п'ятдесят – дев'яносто, сто, двісті – дев'ятсот[3].

Числівники **тисяча, мільйон, мільярд** зберегли риси іменників, тому їхні граматичні зв'язки відрізняються від звичайних власне кількісних числівників. *Тисяча* у староукраїнській мові функціонував як іменник жіночого роду, зберігав повну парадигму відмінювання і поєднувався з іменниками родового відмінка множини. Як зазначає Л. Булаховський сама такі іменникові утворення з кількісним значенням заклали підґрунтя для формування сучасних сполучень числівників з іменниками[4]. У подальшому розвитку української мови слово тисяча закріпилося в іменниковій парадигмі, але семантично зберегло зв'язок із розрядом кількісних числівників. Воно узгоджується з іншими числівниками у роді, числі і відмінку, а залежний іменник біля нього вживається у родовому відмінку множини. Аналогічні властивості мають також **мільйон і мільярд**[5].

Щодо **складених числівників** та їх узгодження з іменниками, то варто зазначити, що перехід відбувся ще в староукраїнській мові. Спочатку утворені складені числівники поєднувались між собою за допомогою сполучників та прийменників. На противагу таким формам почали вживатися варіанти

---

[1] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 202
[2] Безпояско, О. К. Граматика української мови. Морфологія… – с. 154
[3] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 202
[4] Курс сучасної української літературної мови / ред. Л. А. Булаховський. Інститут мовознавства Академії наук УРСР імені О. О. Потебні; – Т.1, Київ: Радянська школа, 1951. – с. 217-219
[5] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 205

складених числівників, де останній компонент узгоджувався з іменником[1]. У сучасній українській мові складені числівники вживаються з іменниками відповідно до правил узгодження загалом.

Узгодження іменників зі **збірними числівниками** має свої особливості, тому що за час розвитку ця група числівників фактично втратила свої первинні ознаки й перебрала властивості власне кількісних числівників. Збірні числівники у староукраїнській мові поєднувалися з назвами парних предметів й групами істот. Найчастіше також форми на -еро поєднувалися із назвами свійських тварин: *овец осмеро, гусей шестеро*[2].

У сучасній українській мові збірні числівники вживаються переважно з іменниками назвами істот чоловічої статі, парні предмети, а також іменниками середнього роду. Числівник **обидва, обидві** узгоджуються з іменниками так само, як і кількісний числівник *два, дві*. Варто вказати, що змінювалися у числівників обидва, обидві і перша частина **оба**, і друга частина **два** залежно від відмінка, який потрібно було вжити: з обудвухъ сторонъ, за оба-два разы[3]. Окремо числівник **оба,** який пізніше був замінений на обидва, узгоджувався з іменниками так само як і два, вживався з двоїною, проте після нівеляції двоїни і заміни іншою формою у словосполученні обидва перша частина при поєднанні з іменником є незмінною[4].

Важливо звернути увагу на поєднання **дробових числівників** з іменниками. В українській мові «дробовий числівник *пів* керує родовим відмінком однини іменників…»[5]. Пів вживалося в значенні половини, рідше середини чого-небудь[6]. Дробові числівники **півтора, півтори** вживаються з іменниками родового відмінка однини, при тому є розрізнення в родах. У непрямих відмінках півтора та півтори вимагають родового відмінка множини

---

[1] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 205
[2] Німчук В.В. Історія української мови. Морфологія / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ : Наукова думка, 1978. – с.233
[3] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 189
[4] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 209
[5] Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови… – с. 174
[6] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 207

у іменників. Числівник **півтораста** поєднується з іменниками родового відмінка множини[1].

Підсумувавши, можна визначити, що система поєднання числівників з іменниками в українській мові є складною, а дослідження вказують на тривалий розвиток зв'язку між цими частинами мови. Узгодження числівників з іменниками сформувалися через вплив морфологічних змін саме у числівниковій системі. Втрата категорії двоїни, майже повна втрата категорій роду та числа зумовили зміни у сучасних сполуках. Первісно тільки *один, два, три, чотири* зберігають узгодження з іменниками, *п'ять і далі* – у прямих відмінках мають ознаки керування, бо поєднуються із родовим відмінком множини. Складені числівники теж перебрали на себе такий принцип. Збірні числівники за період розвитку втратили свої початкові властивості, а сьогодні їхня сполучуваність з іменниками обмежена назвами істот чоловічої статі, множинними предметами та іменниками середнього роду. Дробові числівники пів, півтора, півтори, півтораста поєднуються з іменниками родового відмінка. На сучасному підґрунті зазвичай вказують саме про узгодження числівника з іменником, але варто зазначити, що в структурі цих сполучень також спостерігається й керування.

1.9 Назви числових понять

Окрему групу, яка функціонує у системі у системі іменника, але входить до кількісних конструкцій з числівниками, становлять лічильні іменники: *десяток, дюжина, сотня, пара*, та слова, які передають дробові числівники третина, четвертина, половина, тощо[2]. Сюди також можна відносити давні українські назви, такі як копа, горстка, пасмо[3].

Як зазначають мовознавці, лічильні іменники є дублетними назвами числівників: *десять – десяток, сто – сотня*. Ці назви функціонують так само як і інші іменники, вони мають всі граматичні категорії та можуть

[1] Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови… – с. 174
[2] Сучасна українська літературна мова : морфологія / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – с. 248
[3] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… - с. 125

поєднуватись з прикметниками[1]. *Десяток* у «Словнику української мови XVI – XVII ст.» розтлумачується як десять штук чогось, або ж як звичайний числівник десять: «…возовъ под дєсятокъ…»[2]. *Третина* трактується як «одна з трьох рівних частин чого-небудь»[3]; *четвертина* має тлумачення «четверта частина чого-небудь»[4]; *половина* – це «одна з двох рівних частин чого-небудь»[5].

Варто зазначити, що наприклад такі назви як *копа, горстка, пасмо* чи назви міри чого-небудь, наприклад збіжжя чи об'єму, поєднувалися з числівниками: *давати по сту копъ*[6]. Іменник копа у «Словнику української мови XVI – XVII ст.» пояснюється як одиниця лічби чогось або ж переважно як стіг із 60 снопів хліба[7]. У ЕСУМ подано кілька тлумачень, зокрема й таке, що це півкарбованець, тобто 50 копійок[8]. Також, щодо давнього іменника горсть, то його трактування теж позначає або ж невелику кількість чого-небудь, або жмут, пучок. Наступний іменник, який також побутував це пасмо. В етимологічному словнику вказано, що загалом пасмами, крім основного значення волокно, називали жмутки ниток[9].

Важливо звернути увагу так само і на назву колода. Дослідники зазначають, що на українських землях XIV століття та на початку XVII колода набула широкого використання. Через те, що ця назва засвідчена тільки на території України, є підстави вважати, що колода виключно українська міра. Вона позначала переважно кількість збіжжя або меду[10]. Функціонували й інші назви, наприклад відро. Назва позначала об'єм меду, яким платили податки[11].

---

[1] Сучасна українська літературна мова : морфологія… – с. 248 – 249

[2] Словник української мови XVI — першої половини XVII ст: У 28-ми вип. / НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; відп. ред. Д. Гринчишин. Вип. 7 (Головнѣйший - Десятина) Укладачі кандидати філол. наук О. Захарків, М. Чікало, Г. Дидик-Меуш, Н. Осташ, І. Черевко Львів, 2006. - с. 254

[3] Словник української мови: в 11 томах. – Том 10, 1979. – с. 248.

[4] Словник української мови: в 11 томах. – Том 11, 1980. – с. 319.

[5] Словник української мови: в 11 томах. – Том 7, 1976. – с. 88.

[6] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… - с. 124

[7] Словник української мови XVI — першої половини XVII ст: У 28-ми вип. / НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; відп. ред. Д. Гринчишин. Вип. 15 (Конь – Легковѣрны). – с.6

[8] Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 2, с. 564

[9] Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 4, с. 306

[10] Герасименко Н. З історії мір місткости і ваги на Волині і Наддніпрянщині в XIV – першій половині XVII століть // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 176 – 186.

[11] Герасименко Н. З історії мір місткости і ваги на Волині і Наддніпрянщині в XIV – першій половині XVII століть… – с. 179

Також ще меншою мірою за відра, були камені. Вони слугували для вимірювання ваги, назва пов'язана із використанням шматка каменю як гирі для зважування чого-небудь. У другій половині 16 століття у каменях вимірювався об'єм пороху[1].

Отже, давні лічильні назви (копа, пасмо, горсть) функціонували як повнозначні іменники, поєднувалися із числівниками і відображали систему лічби, але у наступних періодах ці форми поступово занепали, а в сучасній українській мові вони не вживаються. Загалом лічильні іменники становлять важливий пласт лексики досліджуваного періоду.

Проаналізувавши теоретичні засади, робимо висновки, що числівник в українському мовознавстві становить окрему частину мови з чітко окресленою семантикою. Назви першого десятка є продовженням давніх індоєвропейських коренів, що згодом були засвоєні в давньоукраїнській мові і з певними фонетичними змінами закріпилися як нормативні в сучасній українській мові. Однак є група числівників , які вважають новотворами: сорок, дев'яносто, що заступили давні форми та закріпилися в українській мові. Назви сотень зберегли за собою відмінювання двох компонентів. Складені числівники за час свого розвитку втратили сполучниковий зв'язок між собою. Узгодження з іменником має тільки числівник один та частково два. Три та чотири втратили категорії числа та роду, у називному та знахідному відмінках поєднуються з іменником у називному відмінку множини. П'ять і більше у називному відмінку керує іменником, а у непрямих узгоджується за відмінками.

[1] Герасименко Н. З історії мір місткости і ваги на Волині і Наддніпрянщині в XIV – першій половині XVII століть… – с. 179

РОЗДІЛ ІІ
АНАЛІЗ ЧИСЛІВНИКІВ ЗАФІКСОВАНИХ У ПАМ'ЯТКАХ ДІЛОВОГО МОВЛЕННЯ XVI – XVII СТОЛІТТЯ

Для аналізу функціонування числівників у ділових документах XVI – XVII століття було обрано три джерела. «Литовська метрика. Книга №561. Ревізії українських замків 1545 року» [1] є звітами ревізора про стан головних замків. У документах зображено економічні та правові відносини між верствами населення, що супроводжуються активним використанням кількісних понять. «Книга Київського підкоморського суду (1584 – 1644)»[2] є набором судових актів, що відображають суспільні відносини. У пам'ятці подано матеріал про поділ земельних ділянок, який підкріплений використанням числових назв на позначення мір довжини, ваги, кількості чого-небудь. Додатковим джерелом у роботі ми використали «Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст.»[3], оскільки матеріал з цих текстів не входив до Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.

2.1 Числівники першого десятка

У словнику І. Срезневського «Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам» числівник один представлений двома варіантами: *єдинъ = ѥдинъ* і *одинъ = однъ*[4]. У «Книзі Київського підкоморського суду (1584 – 1644)» та «Литовській метриці. Книга №561. Ревізії українських замків 1545 року» фонетичний варіант *єдинъ* не зафіксовано. Числівник **одинъ** у досліджених пам'ятках представлений у всіх трьох родах. Уживається в називному-знахідному відмінках чоловічого роду

---

[1] Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко; редкол: П. Сохань (відповідальний редактор), Г. Боряк, М. Крикун та ін. Наук. тов. ім. Шевченка в Америці, Наук. тов. ім. Шевченка в Україні, НАН України, Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. - Київ, 2005. – 597 с.

[2] Книга Київського підкоморського суду (1584–1644). / Упорядники: Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, В. М. Кравченко, В. В. Німчук, Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко, Н. М. Яковенко. – Київ, 1991. – 344 с. (Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН України; Археографічна комісія АН України; Інститут історії АН України; Центральний державний історичний архів України у м. Києві).

[3] Петришак Б. І., Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К .: Видавничий дім "Простір", 2011.

[4] Срезневський І.І. Материалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ. – Т. 1-3. – Санкт-Петербург, 1893 – 1903. Т. 1 – с. 815, Т. 2 – с. 616

однини у формі ***ѡдин*** / ***ѡдєн***: ***ѡдин*** *тризубъ стоить* [ЛМКРУЗ,с.111][1], *усыпалємъ копъцовъ два:* ***ѡдєнъ*** *копєцъ*[ККПС,с.191], *ланцухи до узводу за гдрьскии пнзи купованы, а тепер* ***ѡдинъ*** *ланцухъ* [ЛМКРУЗ,с.213]. В орудному відмінку однини жіночого роду поєднується з іменником жіночого роду *печать*: ***по(д) ѡдною*** *пєча(т)ю* [ККПС, с.148].

Варто зауважити, що форма *єдинъ ,* відома з давньоукраїнського періоду, не виявлена у наших матеріалах, у сучасній українській мові як нормативна не закріпилася, але збережена у говорах південно-західного наріччя[2]. Діалектологи фіксують ще варіант *єден*, наприклад: «На єден облак ясне соненько»[3]. Цікавим спостереженням є і форма *оден*: «Було двоє мудрих братів і оден дурний»[4].

За час розвитку і формування системи числівника в історії української мови у слові *один* відбулися тільки фонетико-графічні зміни, втрата ъ, а в середньому роді з'явились паралельні форми *одно – одне*.

В аналізованих документах презентовано числівники два або дві, що узгоджуються не лише з іменниками на позначення парних понять, а й з означуваними словами у множині. Фактичний матеріал свідчить, що парадигма цих числівників зберігала ще відмінювання за зразком двоїни, як вказівних займенників: тъ, та, то

У називному відмінку числівник два поєднується здебільшого з іменниками чоловічого роду у формі родового відмінка множини: ***сарпантътыновъ*** *желизных коротких* ***два*** [ЛМКРУЗ, с. 110]. Тут спостерігаємо порушення узгодження з іменником, адже у давній мові *два* вживався з іменниками у двоїні, а згодом форму двоїни заступили іменники у називному множини, що і залишається нормативним на сучасному рівні.

---

[1] Тут і далі будуть приклади із двох досліджуваних книг: «Книга Київського підкоморського суду 1584 – 1644» – скорочено ККПС; «Литовська метрика. Книга №561. Ревізії українських замків 1545 року» – скорочено ЛМКРУЗ; «Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст.» – скорочено ТГ.
[2] Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору… – с. 230
[3] Верхратський І. Говір батюків. – Львів: Друк. НТШ, 1912. – с. 285
[4] Верхратський І. Говір батюків. – с. 90

У називному відмінку **двэ** як форма жіночого роду сполучається з іменниками, що стоять у формі називного двоїни: *за тою городнею* ***двѣ городни*** *князя Александра…* [ЛМКРУЗ, с. 108].

Щодо словозміни числівника *два* в знахідному відмінку, то фіксуємо не лише різне його написання, але й протиставлення на морфологічному рівні — розрізнення категорії істот/неістот, що відображено у сполученні з іменниками, які є назвами осіб. Йдеться про поєднання *два* з іменниками у формі родового множини: *…маєм з обу сторон на ро(з)судо(к) его м(л). пна по(д)комороrо и ты(х)* ***дву(х) пно(в)*** *приятє(л) нши(х)…* [ККПС, с. 71], *…маючи при собє* ***двох шля(х)тичовъ*** [ККПС, с. 108], ***двох сторожовъ*** *ключъникъ повинєнъ былъ наимовати* [ЛМКРУЗ, с. 133]. Якщо ж іменники є назвами неживих предметів, то вони при числівнику *два* вживаються у формі знахідного множини: *положи(л) и позасыпати каза(л):* ***два копцы***[ККПС, с. 60], *показали* ***два*** *листы прода(ж)ны(х)…*[ККПС, с. 64], або , очевидно, як порушення узгодження, у формі родового множини: *…поставила* ***футоровъ два*** *и с по(д)пи(с)ми рукъ…* [ККПС, с. 139].

У знахідному відмінку числівник дві узгоджується з іменниками у формі двоїни[1]: *сєножатє(и)* ***на двє мили*** *забрати* [ККПС, с. 70]. Зафіксовано приклад порушення зв'язку числівника з іменником жіночого роду в знахідному відмінку множини, при якому вживається чоловіча форма *два*: *…городня солыцкаѧ на* ***два жолобы*** [ЛМКРУЗ, с. 148].

Щодо форми орудного відмінка числівника, то фіксуємо один із фонетичних варіантів замість *двэма* приклад *двема*, що засвідчений і в староукраїнській мові 14-15 ст. (ССУМ, І, с.286): *вєсъполъ* ***з двєма*** *паны* [ККПС, с. 97], *…такъжє з* ***двєма*** *пєчатъми* [ККПС, с. 113].

Для місцевого відмінка характерними були форми на двух, дву, двох, виявлені в попередній період української мови (ССУМ, т. І, с. 286): в тых двух

[1] Гримашевич, Г. І. Система українського числівника XVI–XVII ст. … – с. 213

зємлѧх [ККПС, с. 93], на (д)вохъ мє(ст)цахъ [ККПС, с. 130], пороху у двох бочках [ЛМКРУЗ, с. 145].

Виявляємо варіанти, де зафіксовано тільки корені числівника *два*: ***ѡ дву*** *вєрсєх* [ЛМКРУЗ, с. 201], ***ѡ дву колах*** [ЛМКРУЗ, с. 207].

За матеріалами І. Срезневського у давньоукраїнській мові числівник два мав роди: два = дъва (ч.р.), двѣ (ж. і с. р.)[1]. У досліджуваних пам'ятках вживаються форми чоловічого: ***два*** *разы* [ККПС, с. 130], ***два*** *валы* [ЛМКРУЗ, с. 135], ***два*** *ровы*[ЛМКРУЗ, с. 135] та жіночого роду**:** ***дви городни***[ЛМКРУЗ, с. 105], ***двє бакъшты*** [ЛМКРУЗ, с. 240].

Важливо зауважити, що у пам'ятках XVI – XVII століття трапляються такі варіанти вживання числівника дві: **дви** [ЛМКРУЗ, с. 105], **двѣ** [ЛМКРУЗ, с. 108], ***двѣ дворищи*** [ЛМКРУЗ, с. 124], ***двє бакъшты*** [ЛМКРУЗ, с. 240].

У 16 столітті для більшості українських говорів була характерна вимова літери «ѣ» як [і], що на письмі передавалося через літеру «и»[2].

Особливістю узгодження числівника два, дві з іменниками є заміна форм середнього роду, який у давньоукраїнській мові мав таку ж форму, що й жіночий рід **двѣ**[3], наприклад **дъвѣ събърании**[4], на форму чоловічого роду **два** у зв'язку зі зникненням категорії двоїни[5]. Форми двоїни поступово замінялися множиною, але у пам'ятках ще можна побачити такі варіанти як: ***двѣ сєлѣ*** [ЛМКРУЗ, с. 134], ***двѣ дворищи*** [ЛМКРУЗ, с. 124], ***двѣ зєрємяна*** [ЛМКРУЗ, с. 177], що свідчить про неповне витіснення двоїни, та функціонування форми двѣ в середньому роді[6] у пам'ятках і XVI – XVII століття. Відголоски двоїни можна прослідкувати у живій українській мові, досі трапляються форми

[1] Срезневський І.І. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ… – Т. 1, с.636
[2] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 69,115
[3] Срезневський І.І. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ… – Т. 1, с.636
[4] Срезневський І.І. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ – Т. 1с. 636
[5] Гримашевич, Г. І. Система українського числівника XVI–XVII ст. … – с.214
[6] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 191

поєднання числівників з двоїною у говорах південно-західного наріччя, а також у західнополіських говірках: «дв'і ха́т'і, дв'і сте^{и}бл'і»[1].

Числівник **три** також часто вживаний у досліджених пам'ятках. У матеріалах І. Срезневського подані два варіанти вживання числівника **три** для всіх родів: «…**три мѣсѧцѧ…», «..трьми недѣлѧми…»** , а також тільки для іменників чоловічого роду: **«триѥ нрави»**[2].

В аналізованих текстах форма чоловічого роду не трапляється зовсім, оскільки форма три у знахідному відмінку всіх родів мала однаковий вияв. Відповідно в називному відмінку в ході розвитку триє була замінена на три: *часомъ на год* ***тры сторожы*** [ЛМКРУЗ, с. 111].

У називному відмінку у пам'ятках представлено такий перелік форм: ***три стєны*** *єст* [ККПС, с. 204], *тыи* ***три дворцы,*** *повєдають, справєны суть…* [ЛМКРУЗ, с. 187].

У непрямих відмінках *три* узгоджується з іменником у формі родового множини: *границу, для чого* ***тро(х) копъцовъ*** *нє потрєба…* [ККПС, с. 207], *з стоку* ***трєхъ дєди(ч)****…* [ККПС, с. 140], *…кгди яко зачына(л) ганицу свою и дуктъ свои* ***с тро(х) угловъ****…* [ККПС, с. 140], л*єч* ***трєх дворищъ****…* [ЛМКРУЗ, с. 176], *гдє сутъ я(с)ные доводи,* ***тро(х) кгрунътовъ*** [ККПС, с. 240]. Ймовірно, у пам'ятках XVI – XVII століття відображено перехідний етап зміни е в о під впливом форми двох[3].

В орудному відмінку представлена нова форма числівника на -ма, адже стара на -ми фактично швидко втратилася. Нове написання хронологічно відносять до XV ст.[4]*: потом други(и) ли(ст), року тисєча пѧ(т)со(т) соро(к) чє(т)вє(р)того м(с)ца марца дєвѧтого днѧ и(н)дикта второго,* ***по(д) трима пєча(т)ми*** *шлѧхє(ц)кими,…* [ККПС, с. 64].

---

[1] Зінчук Р. С. Залишки давніх двоїнних форм у західнополіських і суміжних говірках. Літопис Волині: всеукраїнський науковий часопис / гол. ред. І. Я. Коцан, С. Радчук. Луцьк : Волин. нац. у-т ім. Лесі Українки, 2010. – Ч. 8. – С. 158–162.

[2] Срезневський І.І. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ… - Т. 3, с. 994

[3] Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови… – с. 192

[4] Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови… – с. 237

Числівник **чотири** так само як і три в давньоукраїнській мові теж мав розрізнення форм чоловічого, жіночого і середнього роду. Чоловічий рід вживався у формі **чєтыре,** а жіночий та середній у **чєтыри = чотыри**[1]. У пам'ятках XVI – XVII століття немає вже окремої форми чоловічого роду, а форма жіночого роду, яка була спільною для всіх родів у знахідному відмінку також вживається у називному[2].

Простежуються деякі фонетичні особливості: депалаталізація приголосного шиплячого [ч] після переходу голосного [е] в [о] та сонорного звука [р] перед [о], що виник на місці давнього [е][3]. Уживання форми **чотыри,** що заступила форму чоловічого і середнього родів, фіксують у пам'ятках від XV ст.. У Словнику староукраїнської мови подано ще давні числові назви: чотыри, чотырє, чотыры, чєтырє, чєтыри, чєтири, чєтиры, чєтирє, чътири, чѣтыри, чотї̆ри[4].

Ці зміни зафіксовано у різних відмінкових формах досліджених пам'яток – родовий: *а мѣсто* ***чотырохъ ωзε(р)*** *дε(р)жатъ тєпε(р) ω(с)мъ* [ККПС, с. 136], *…а по лєво(и) руцε, повєдε(ли), бы(т) з Барано(м) судєрε(в) кгру(нт)* ***имєнε(и)*** *свои(х)* ***чотырε(х),*** *…* [ККПС, с. 62]; знахідний: *…ε(ст)ли то твоѧ м(л). нє ку (з)волоцε сторонє чини(л), ω(т) пода(н)ѧ твоε(и) мл. а(л)бо положε(н)ѧ сєго моєго по(з)ву* ***за чотырε нєдєли****…* [ККПС, с. 58], *..то єсть по съвѣтом Миха(и)лє пришломъ в* ***чотыри нєдѣли…*** [ККПС, с. 96] *…то єсть* ***у чотыри нєдѣли*** *по свято(и) Тро(и)цы…* [ККПС, с. 107], и пєрєкладаю за тыми жъ **чотыри по(з)ви** [ККПС, с. 107], *гдє ωсобы(с)то всє мєнує: и* ***ωзєра чотыры,*** *…*[ККПС, с. 135]; місцевий: ***в чотырєх вєжах*** *вєрховъ прибавлялъ…* [ЛМКРУЗ, с. 227]. Форми давального та орудного відмінків не представлені.

---

[1] Срезневський І.І. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ… – Т. 3, с. 1512

[2] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 192

[3] Гримашевич, Г. І. Система українського числівника XVI–XVII ст. … – с.216

[4] Словник староукраїнської мови XIV — XV ст.: У 2 т. / Укл.: Д. Г. Гринчишин, У. Я. Єдлінська, В. Л. Карпова, І. М. Керницький, Л. М. Полюга, Р. Й. Керста, М. Л. Худаш.− К.: «Наукова думка», 1977-1978.−Т. 2, с. 549

Так само як у числівнику три трапляються форми з *е* чи з *о*[1]: **чотырє(х)** [ККПС, с. 62], **чотырохъ** [ККПС, с. 136]. Числівник у називному-знахідному відмінку *чотири* вимагає від іменника форми називного множини, у непрямих відмінка – родового множини. Такі синтаксичні особливості зберігаються і донині в сучасній українській літературній мові.

Числівники п’ять – десять у давньоукраїнській мові означали конкретну сукупність предметів і граматично визначались як іменники, відмінювалися тільки в однині як іменники ĭ основ й не мали категорій роду і числа[2].

Числівник **п’ять** узгоджувався з іменником у формі родового відмінка множини. Представлені форми у називному відмінку: *а* ***колъ*** – ***пять*** [ЛМКРУЗ, с. 209]**,** *а* ***ставовъ*** – ***пять*** [ЛМКРУЗ, с. 209], *у того тєстамєнту* ***пєчатєи запєчатованых пят*** [ТК, с. 103]; спорадично у непрямих відмінках (у місцевому) : *бланки тєжъ нємоцно а ни в замокъ стѣны роблено – простым ωбычаємъ – и єщо вєликими городнѧми, по чотыри –* ***по пєти сажонъ*** [ЛМКРУЗ, с. 143]У пам’ятках уживання числівника аналогічне, як і в попередньому періоді[3]. Важливо зазначити, що в текстах маємо два варіанти написання числівника: з «йотованим» а та юсом малим – ѧ[4]: **пять**[ЛМКРУЗ, с. 176] і **пѧт** [ЛМКРУЗ, с. 145]. У говорах південно-західного наріччя трапляються форми: пят, у говорі батюків: пєт, пєть[5].

Шість у досліджених пам’ятках трапляється часто у таких формах: називаного: …***шєсть дѣлъ*** *стоитъ* [ЛМКРУЗ, с. 198], *в томъ сєлѣ* ***дворищъ шєсть*** [ЛМКРУЗ, с. 175]; родового: *по вы(и)стью* ***шєсти нєдє(л)*** [ККПС, с. 126], *кромъ тыхъ* ***шєсти городєнъ*** [ЛМКРУЗ, с. 109]; знахідному: *и(з) ни(х)* ***чоловєко(в) шє(ст)*** *ку присєзє с пано(м) Прєжо(в)ски(м) выбра(л)*[ККПС, с.

[1] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 192
[2] Німчук В.В. Історія української мови. Морфологія… – с. 221
[3] Срезневський І.І. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ… –Т. 3, с. 1796
[4] Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року… – с. 61
[5] Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови… – с. 238

59], *... аж до долины* ***копъцо(в) шєсть*** [ККПС, с. 110], *…которыхъ* ***сторожовъ*** *маєтъ выходити на кожъдую нєдѣлю* ***шєстъ*** [ЛМКРУЗ, с. 132], *которому розосланъю минуло болши* ***шєсти нєдѣлъ*** [ЛМКРУЗ, с. 122],*…а иногды по* ***шесть копь грошєи*** [ЛМКРУЗ, с. 178]; орудному: *...кгды па(н) Сємє(н) Прєжо(в)ски(и) во(д)лу(г) права и статуту ѡ(с)мънадцать свє(т)ко(в) постви(в)ши(и),* ***зь шє(ст)ма свє(т)ками*** [ККПС, с. 59], *…зъ шє(ст)ю свє(д)ковъ лю(д)ми шляхє(ц)коє конъдиции,а нє съ* ***шє(ст)ма старъцовъ*** *[ККПС, с. 287];* місцевому*:* ***в шєсти милях***[ЛМКРУЗ, с. 197*], ...и в тых сѣнєхъ вчинилъ ступу на толъчєньє пороховъ коловоротную, по-нємєкии,* ***ѡ шєсти толъкачохъ…*** [ЛМКРУЗ, с. 201].

Числівник *шість* у називному-знахідному керує означуваними іменниками, які виступають у формі родового відмінка множини, а в непрямих відмінках узгоджується з ними. Таке функціонування засвідчене і в сучасній український літературній мові.

Кількісний числівник **сім** у книзі Київського підкоморського суду та Книзі № 561 вживається рідко. У пам’ятках продемонстровано всього лиш три випадки – у називному: *гдє ѡ(д)но* ***сємъ чоловєко(в)*** *было* [ККПС, с. 135], *...в одном городни* ***сємъ пановъ*** [ЛМКРУЗ, с. 143]; в орудному відмінку маємо замінену форму на -ма, що підтримана впливом числівника в орудному відмінку двома: *то(л)ко выра(з)нє сєло ѡ(д)но Трипо(л)* ***з сєма чоловєками*** [ККПС, с. 144].

Серед назв першого десятка числівник **вісім** вживається у давній формі **ѡсмъ**[1] [ЛМКРУЗ, с. 143]. У досліджених пам’ятках ще не відображена поява протетичного в-, хоча як зазначають дослідники перші випадки зафіксовані століттям раніше[2]. Квантитатив **ѡсмъ** використовується у формі називного відмінка і керує іменником у родовому відмінку множини: *…в одном городни* ***ѡсмъ пановъ*** [ЛМКРУЗ, с. 143]; *а* ***вєжъ*** *цѣлыхъ* ***ѡсмъ*** [ЛМКРУЗ, с. 143], а

[1] Срезневський І.І. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ… – Т. 2, с.729
[2]Лукінова Т. Б. Числівники в слов’янських мовах… – с. 256

також узгоджується з субстантивами у формі непрямих відмінків: родового: *котороє жъ дєрєво, повѣдили, ижъ* ***ωт ωсми лѣт*** [ЛМКРУЗ, с. 176]; знахідного: *...ковали замковыи дають на двор Гнидовскии в кождыи год двои жєлѣза плужньх,* ***сєрповъ ωсмъ****...*[ЛМКРУЗ, с. 178]; місцевого: ***в осми милях*** *нєбожчикъ князъ бискупъ дєрєво бралъ* [ЛМКРУЗ, с. 197].

На сучасному підґрунті давні особливості числівника вісім проявляються у діалектах, так у закарпатських говорах зберігаються форми зі вставним е: *вісем, вус'ем*[1].

Числівник д**ев'ять** презентовано у документах аналізованого періоду у декількох фонетичних формах: *деветь і девять*. Квантитатив у називному відмінку поєднується з іменником у родовому відмінку множини: *а куровъ копа сорокъи осємъ куръ, а* ***яєцъ девєть копъ***[ЛМКРУЗ, с. 178], *в тому сєлѣ* ***девєт члвка*** [ЛМКРУЗ, с. 207], *и они повѣдили, што жъ и надальшому повѣтнику того замъку Крємяницкого нєтъ болши, ωдно* ***девєт миль***[ЛМКРУЗ, с. 193], *сума тыхъ* ***сєлъ*** *замъковыхъ* ***девять*** [ЛМКРУЗ, с. 207]. У прикладі ***девєт члвка*** [ЛМКРУЗ, с. 207] є порушення узгодження, оскільки іменник вжитий біля числівника у родовому відмінку однини.

Ймовірно, така кількість фонетичних варіантів пов'язана із діалектним впливом[2]. Деякі риси збережено у сучасних діалектах, наприклад: у говорі галицьких лемків трапляються форми **дев'ят** із депалаталізованим кінцевим приголосним звуком; у західних закарпатських говорах найчастіше трапляються **девіт**, **девєт**, рідше **девять**[3]. У словнику І. Срезневського подано форму девѧть, що не відрізняється від сучасих форм[4].

Числівник **десять** за час свого формування зазнав досить багато змін. У давньоукраїнській мові десѧть[5] відмінювався «як іменник з основою на

---

[1] Німчук В.В. Словотвір числівників у верхньонадборжавських говірках. - Діалектологічний бюлетень. – К., 1961, вип.8. с.45.
[2] Гримашевич, Г. І. Система українського числівника XVI–XVII ст. … – с. 219
[3] Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору / Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. – с. 238
[4] Срезневський І.І. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ… – Т. 1 с. 650
[5] Срезневський І.І. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ… – с. 660

приголосний»[1]. Числівник мав категорії однини, двоїни та множини, але втратив категорію числа, а парадигма відмінювання в однині закріпилася за основу[2].

Десять у документах XVI – XVII століття вживається у різних фонетичних варіантах і поєднується з іменниками у формі родового відмінка множини. У називному відмінку: ***дєсєть*** *або двадцєть* ***замъковъ*** *к тымъ дѣломъ и таковому вєликому достатку бронных рєчєи зровнятисѧ нє могуть* [ЛМКРУЗ, с. 203], *а данных* ***дворищъ – дєсєть*** [ЛМКРУЗ, с. 176], *всих тых* ***дѣл дєсѧт*** [ЛМКРУЗ, с. 146]; у родовому: *а* ***до дєсєти лєтъ*** *во вжива(н)ю нє былъ* [ККПС, с. 151], *…а проситъ, абы ему* ***по дєсєти копъ*** *давано…* [ЛМКРУЗ, с. 251], *маєтъ быти выдано* ***з дєсєти чоловиковъ*** *протєс* [ЛМКРУЗ, с. 106]; знахідному: *ѡлова* ***дєсѧтъ штукъ***[ЛМКРУЗ, с. 145], *а другихъ* ***кулъ,*** *до малых,* ***дєсѧтъ*** [ЛМКРУЗ, с. 145], ***пороховницъ дєсѧтъ***[ЛМКРУЗ, с. 145], *сєло Сєрховъ, в котором* ***дєсєт дворищъ*** [ЛМКРУЗ, с. 186], *што ѡн на ключъ луцкии з мѣста бєрєть: на кровцох* ***дєсєть копъ грошєи*** [ЛМКРУЗ, с. 180] ; орудний: *в томъ сєлѣ* ***дєсєтю члвка*** *тяглых* [ЛМКРУЗ, с. 204]. У конструкції ***дєсєтю члвка*** порушено поєднання іменника з числівником, оскільки ***члвка*** це родовий відмінок однини. Трапляються варіанти зі стверділим останнім приголосним. За час розвитку цей числівник піддався впливу п’ять – дев’ять, тому має такі самі властивості зміни[3].

Числівники першого десятка у «Книзі Київського підкомормького суду» та «Литовській метриці» активно функціонують для позначення кількісних понять та мають свої певні особливості. Числівник один зберіг за собою категорії роду, числа та відмінка й узгоджується з іменниками відповідно. Числівник два частково зберіг за собою форми роду і повну парадигму відмінювання, узгоджуються з іменниками також. Щодо утворень три, чотири,

[1] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 192
[2] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 193
[3] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 193

то за час розвитку вони втратили категорію роду. Числівники від п’яти до десяти керують іменниками у називному та знахідному відмінку й вимагають від них форми родового відмінка множини, у пам’ятках XVI – XVII століття вживаються саме такі сполучення з іменниками, у родовому, давальному, орудному та місцевому узгоджуються відповідно до відмінка.

Матеріал пам’яток демонструє перехід від давньоукраїнської числівникової форми до сучасної. Втрата зредукованих, різні фонетичні варіанти, ствердіння приголосного в кінці, нівелювання двоїни вказують на розвиток та вплив діалектів. Важливо, деякі давні форми досі функціонують у сучасних українських говірках.

2.2 Числівники другого десятка, десятків, сотень

Судові акти «Книги Київського підкоморського суду (1584 – 1644)» та ревізії у «Литовській метриці. Книзі №561» демонструють етап розвитку числівникової системи, коли назви другого десятка вживаються у стягненій формі[1]. У давнину числівники на позначення **одинадцять – дев’ятнадцять** були власне складеними й поєднувалися між собою за допомогою прийменника: на: одинъ на десяте, дъва на десяте та ін[2]. У давньоукраїнській мові за матеріалами І.Срезневського виділено такі форми: одинънадцѧть, одинадесѧть[3][Ср. СДРЯ, II, с. 617], дванадесѧть, двѣнадесѧть [Ср. СДРЯ , I, с. 637], двѣнадцать [Ср.СДРЯ, III, с. 649]; тринадесѧть, тринадцать [Ср. СДРЯ, III, с. 998]; чєтырьнадесѧть [Ср. СДРЯ, III, с. 1514], чєтырънадцать, чєтырєнадцать [Ср. СДРЯ, III, с. 1515]; пѧтьнадесѧть, пѧтнадцать[Ср. СДРЯ, II, с. 1798]; шестьнадесѧть, шестьнадцать [Ср. СДРЯ, III, с. 1591]; семьнадцать [Ср. СДРЯ, II, с. 617]; осмьнадесѧть, восмьнадцать [Ср. СДРЯ, II, с. 729]; девѧтьнадесѧть, девѧтьнадцать [Ср. СДРЯ , I, с. 651]. Перехідний етап до стягнених форм почався ще у давньоукраїнській мові.

---

[1] Крижанівська Ольга. Числівникові форми в «Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року» – с. 95

[2] Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору… – с. 242

[3] Срезневський І.І. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ… – Т. 2, с.617 Тут і далі скорочено Ср.СДРЯ , II, с. 617

Числівники другого десятка у пам’ятках зафіксовані несистематично: *всихъ тыхъ городєнъ до ѡстаточное вєжы –* ***дванадцєтъ городєнъ*** [ЛМКРУЗ, с. 137], *а* ***рибаловов*** *замковых* ***ѡдинадцать****, которыи под мѣстом Луцкимъ мєшкають* [ЛМКРУЗ, с. 177], *што* ***дванадцєть косаровъ*** *на дни могуть вкосити* [ЛМКРУЗ, с. 177], *ѡть тоє вєжы Воротьное до вєжы князя Коширского* ***городєн*** *всихъ* ***чотырнадцєтъ*** [ЛМКРУЗ, с. 104], *а* ***чотырнадцать слугъ*** *путныхъ, которыи конємъ служат* [ЛМКРУЗ, с. 204], *всєго того –* ***пєтнадцат камєнєи*** [ЛМКРУЗ, с. 228], *ѡвса* ***пєтнадцать колод*** [ЛМКРУЗ, с. 178], *ѡтъ вєжы князѧ Коширъського до тоє вєжы Мѣстькоє всихъ* ***городєнъ шєстнадцєтъ*** [ЛМКРУЗ, с. 105], *приходить ...* ***сємнадцать вєзовъцов*** [ЛМКРУЗ, с. 178], *в том сєлѣ* ***девєтнадцат члвковъ*** [ЛМКРУЗ, с. 204]; у родовому відмінку: *…салѣтри бочка нєполъна, на подобєнъство* ***дванадцати камєнєи*** [ЛМКРУЗ, с. 145], *...и дєржалъ його вышєи* ***пєтнадцати лѣтъ…*** [ЛМКРУЗ, с. 230], ***ѡсъмънатьцати вєдълє*** *права сусєдъ ѡколичъны(х)*[ККПС, с. 99]; у знахідному відмінку теж продемонстровано кілька форм: *гдє ключникъ роскажєтъ* ***за дванаицєт миль*** [ЛМКРУЗ, с. 177], *…которыхъ повєдають на* ***ѡсмнадцать сєлъ…*** [ЛМКРУЗ, с. 182], *...тєпєръ дають* ***ѡсмнадцать колод*** [ЛМКРУЗ, с. 179], *в томъ сєлѣ* ***дворищъ чотырнадцать****…* [ЛМКРУЗ, с. 176], *будучи са(м) стороною поводовою, доводо(в) жа(д)ны(х) листо(в)ны(х) ани* ***свє(т)ко(в) ѡ(с)мъна(д)цати*** *во(д)лу(г) статуту на завєдє(н)є границы имє(н)* [ККПС, с. 57], *... станови(л)* ***свєтко(в) ѡ(с)мъна(д)цать*** [ККПС, с. 78].

Варто зауважити, що числівники другого десятка у аналізованих пам’ятках XVI – XVII століття не вживаються у давніх формах як-от: дванадесѧть[1]. Вони повністю вживалися вже як складні слова зі стягненою формою **-дцять.** Під час відмінювання змінюється вже друга частина числівників, хоча у давніх сполуках через прийменникову форму цих числівників змінювалися тільки перші компоненти, а керовані, другі,

[1] Срезневський І.І. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ… – Т.1, с. 637

залишалися незмінними[1]. У сучасній українській мові такі поєднання втрачені. Сполуки цих числівників та іменників у пам'ятках загалом уже відображено із певними змінами, які зараз є у сучасних виявах. Тобто одинадцять – дев'ятнадцять так само як і п'ять – дев'ять узгоджувались з іменником тільки у відмінку, а у називному – знахідному керували ним[2].

У аналізованих пам'ятках числівники другого десятка трапляються вжиті у різних фонетичних варіантах: ***дванадцєтъ***[ЛМКРУЗ, с. 137]**,** ***дванаицєт***[ЛМКРУЗ, с. 177], ймовірно, це говірковий варіант**,** ***ѡ(с)мъна(д)цати*** [ККПС, с. 57], ***ѡсъмънатьцати*** [ККПС, с. 99]. Скажімо числівник дванадцять передає дві форми: **дванадцєтъ** як усталений варіант, і **дванаицєт** з відбиттям пом'якшення й характерним впливом живої мови. Форма **ѡсъмънатьцати** відбиває специфіку запису. Такі варіації підтверджують, що числівники другого десятка вживалися в рукописах не уніфіковано, зазнавали фонетичних і графічних коливань.

У діалектах української мови збережені старі форми числівників *одинадцять – дев'ятнадцять*; у говорах батюків трапляються такі форми: *єдинайцьіт, єденайціт, дванайціт, шіснайціт*[3]; у закарпатських говорах є форми: *єденадцет, єденнацет, дванадцет, пятнадцет* та ін.[4]; у полтавських: *одинаціть, дванаціть* та ін[5].

Кількісні числівники другого десятка у XVI – XVII вже мали усталені форми вияву та вважалися складними з повністю сформованим компонентом **-дцять.** При відмінюванні змінювався другий компонент, а перший залишався усталеним. **Одинадцять – дев'ятнадцять** у аналізованих пам'ятках свідчать про завершення процесу формування числівникової системи саме другого десятка, а деякі фонетичні особливості зберігаються у сучасних діалектах.

---

[1] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах… – с. 281
[2] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 202
[3] Верхратський І. Говір батюків… - с. 53 - 54
[4] Й. О. Дзендзелівський. Спостереження над системою числівників..., - с. 21 – 22
[5] Ващенко В. С. Займенникові та числівникові форми в сучасних полтавських говорах. Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови: зб. статей. – К. : АН УРСР, 1954. – с. 47

Наступна група числівників, які в сучасній українській мові вважають складними, окрім *сорок*, є слова *двадцять, тридцять, п'ятдесят – дев'яносто*. Якщо говорити про числівники *двадцять* та *тридцять*, то вони піддалися впливу числівників другого десятка, хоча первісно ці числівники становили складені сполуки слів[1].

Двадцять і тридцять к свідчить ілюстративний матеріал, вже вживалися зі стягненою формою *-дцять*, наприклад у називному відмінку*:* ***двадцѣть*** *иньшихъ* ***замъковъ*** *... зровнятисѧ нѣ могуть*[ЛМКРУЗ, с. 203], *а в Почапинцох* ***двадцать члвка*** [ЛМКРУЗ, с. 221]; у родовому: *маѣтъ быти выдано з дєсѣти чоловиковъ протєс, стандар а тєсница,* ***з двадъцѣти чоловиков*** *маца муки* [ЛМКРУЗ, с. 106]; у знахідному: *пороху у двох бочках: ѡдна большаѧ, а другаѧ мєньшаѧ, на подобѣнъство* ***двадьцать камєнєи*** [ЛМКРУЗ, с. 145], *сума всихъ* ***сєлъ*** *замъку Луцкого и ключовыхъ* ***тридцат*** [ЛМКРУЗ, с. 177], *…долгъ єдналнымъ ѡбычаєм приѣтєлскимъ зостал винєн нєбожчику сыну моєму Конши* ***двадцат литєр*** *чорного шолку бурског*о[ТК, с. 106]. За матеріалами І. Срезневського у давньоукраїнській мові вживалися форми двадесѧть, двадцать: «…лѣтома двемадесятьма…», «…двадцать рублевъ…», хоча остання лексема у словнику датується XIV – XV століттям[2]; тридесѧть, тридцать: «…приплоди трьми десѧтьми…», «…тридцать рублевъ.…» (1389 р.)[3]. В аналізованих документах XVI – XVII століття старі форми не зафіксовані, але є приклад заміни числівника *тридцять* на конструкцію простий числівник та іменник:: *знашлосѧ ... сєрповъ* ***три дєсѧтки*** [ТК, с. 106]. Також відмінювання відбиває вже зміну другого компонента, а не першого, що свідчить про усталене вживання таких числівників.

[1] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах… – с. 285
[2] Срезневський І.І. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ… – Т. 1, с. 637
[3] Срезневський І.І. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ… – Т. 3, с. 994

Сучасні форми закріпилися в українській мові всього лиш із незначними фонетичними змінами, проте деякі особливості досі зберігаються у сучасних діалектах: у говорах галицьких лемків засвідчені такі форми як *тридцет, трицет*[1]; у закарпатських говорах *двадцет, двадцеть, тридцет*[2]. Поєднання числівників двадцять, тридцять з іменниками у пам'ятках XVI – XVII століття висвітлює сполучення, які прослідковуються у сучасній українській мові. Можна підсумувати, що під впливом числівників другого десятка *двадцять і тридцять* у XVI – XVII столітті були повністю сформовані.

Щодо числівника **сорок**, то як зазначають мовознавці він є витвором давньоукраїнської мови, який заступив давню форму[3]. У «Материалах для словаря древнерусского языка» подано дві форми: *сорокъ* [Ср. СДРЯ, III, с. 467], як позначення чотирьох десятків, а також старіша форма *чєтыредесѧте і чєтыридесѧте* [Ср. СДРЯ, III, с. 1513]. У аналізованих документах стара форма чєтыредесѧте не прослідковується як кількісний числівник, хоча така форма побутує у складених порядкових.

У низці справ писарі вживають форми називного відмінка числівника *сорок*:: *...в подъводу даютъ* – ***сорокъ мил*** [ЛМКРУЗ, с. 168], *того всєго плату выходить* ***сорок копъ грошєи*** [ЛМКРУЗ, с. 179], *выходить єго в кождыи год ѡ ярмарцє ѡсмъ копъ грошєи и* ***сорокъ грошєи*** [ЛМКРУЗ, с. 179]; у родовому: *…посадилъ собѣ на власнои зємли мѣсткои болши* ***сорока чоловєков*** [ЛМКРУЗ, с. 170]; у знахідному: *...ѡтъ возка соли одным конєм* ***по сороку головажєнь соли*** [ЛМКРУЗ, с. 180], *а мыто и горѣльку жид ѡстрозскии Мошко у кнзя закупуєт нє завъжды ровно − часомъ за пєтдєсят копъ грошєи, а часомъ* ***за сорокъ копъ грш*** [ЛМКРУЗ, с. 250]. Вживання сорок як демонструють досліджені пам'ятки вже закріпилося на момент XVII століття, оскільки чітко прослідковуються форми відмінків, наприклад родовий, а також вживання з іменниками, у називному у родовому множини. У сучасній

[1] Верхратський, Іван. Т. 5 : Про говір галицьких лемків / І. Верхратський. – Львів: НТШ. – 1902. – с. 130
[2] Верхратськн й, Знадоби... II, – с. 83
[3] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах… – с. 286

українській літературній мові та майже у всіх діалектах вживається числівник сорок, але у лемківських діалектах вживаються форми чотырдесят, четырдесят[1].

Якщо говорити про інші позначення десятків *п'ять – вісім*, то тут також є свої особливості. Загалом в українській мові збереглись ці числівники як складні сполуки п'ятдесят – вісімдесят, звісно з певними змінами, наприклад, втрата м'якості у кінцевому приголосному першого компонента[2].

У аналізованих пам'ятках кількісні числівники на позначення десятків вживаються не систематично, тому вдалось виявити деякі форми називного відмінка: *в Микулинцох* ***шєстдєсят члвка*** [ЛМКРУЗ, с. 221], *в которои волости и тєпєр єсть* ***ѡсмъдясять служоб*** *людєи* [ЛМКРУЗ, с. 252]; у родовому: *а ѡсобно кнзи воєводы єго млсти у* ***пєтидєсит копах грошєи*** [ТК, с. 101]; а також випадки знахідного: *ино тєпєр кони ихъ тамъ пропускают и ходят ажъ до Києва* ***шєстдєсѧт миль*** [ЛМКРУЗ, с. 168], *всєє зємли єст болши нижли на* ***ѡсмъдєсѧтъ плуговъ*** [ЛМКРУЗ, с. 174], *только* ***пятдєсятъ сажонъ*** *вширки рєка ѡт рєки назыслас* [ЛМКРУЗ, с. 216], *усихъ сумою* ***копцовъ сємъдєся(т)*** *усыпано єсть* [ККПС, с. 163], *Артєм Дашкович на лист свои* ***ѡсмъдєсѧтъ грош*** *винєн* [ТГ, с. 105]; і орудного: *а на воєводство Києвскоє* ***пєтюдєсѧт копами гршєи*** [ТГ, с. 124]. Загалом у давньоукраїнській мові числівники п'ятдесят – вісімдесят вже були злитими сполуками, тож у аналізованих пам'ятках XVI – XVII ст. це тільки закріпилося[3].

У прикладах ***пєтидєсит копах грошєи і пєтюдєсѧт копами гршєи*** спостерігаємо відмінювання першої частини, що передає давню форму цього числівника. У числівниках п'ятдесят – вісімдесят також трапляється приклад вживання іменника замість другої частини: *шапок простыхъ* ***пєт дєсѧтков*** [ТК, с. 107].

---

[1] 1. Верхратськн й, Про говір галицьких лемків… – с. 130
[2] Німчук В.В. Історія української мови. Морфологія… – с. 245
[3] Срезневський І.І. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ… – Т. 2, с. 1798

Важливо зауважити, що **ѡсмъдясять** у документах вживається ще в старій формі й без протетичного в-.

Щодо квантитатива *дев'яносто*, то тут відбулася заміна, тому що в українських пам'ятках з XIV століття замість форми *девять десятъ* починає активно вживатися форма девяносто[1]. Форма девѧтьдесѧть так само як і девѧносто є у матеріалах І. Срезневського й представлена у стягненій сполуці[2]. У стародруках *дев'яносто* трапляється один раз у знахідному відмінку: *нє сумуючи головъ ихъ самихъ колько в которомъ дому єст, алє ѡдно* ***домов, - дєвєносто*** *всихъ* [ЛМКРУЗ, с. 233]. Говорити про систематичне вживання цього числівника у досліджених джерелах неможливо.

Назви десятків повністю успадкували форми із давньоукраїнської мови, під час формування зазнали деяких фонетичних змін, але зберегли свої особливості. Двадцять і тридцять зазнали деформацій, вході розвитку під впливом числівників другого десятка вони мають видозмінену форму другого компонента, числівник сорок є новотвором, який закріпився у східнослов'янських мовах та витіснив давнішу форму. *П'ятдесят – вісімдесят* закріпилися в українській мові як складні сполуки, в яких відмінюється другий компонент. Числівник *дев'яносто* на сучасному етапі досі є дискусійним, та в аналізованих пам'ятках практично не вживається. Загалом поєднуються числівники з іменниками так само як і другого десятка з родовим множини, а у непрямих відмінках узгоджуються.

Числівники на позначення **сотень**, так само як і десятки, в давніх виявах були складеними сполученнями слів, крім числівника сто, але вже пізніше вони злилися в одну лексичну одиницю. Фактично сучасні числівники двісті, триста, чотириста, п'ятсот – дев'ятсот є рефлексами староукраїнських назв,

[1] Німчук В.В. Історія української мови. Морфологія… – с. 245
[2] Срезневський І.І. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ… – Т. 1, с. 649

але відповідно з певними відмінностями[1]: двѣстѣ [Ср. СДРЯ, I, с. 617],, пѧтьсотъ [Ср. СДРЯ, II, с. 1800], дєвѧтьсотъ [Ср. СДРЯ, II, с. 651] та ін.

Окремо варто говорити про квантатив **сто**. Його вважають простим числівником, є певні дискусії щодо появи його на слов'янському ґрунті, але загалом більшість дослідників вказують на те, що він походить з індоєвропейської[2]. У досліджених документах числівник трапляється тільки тричі у формі називного відмінка: *в Лѣтиню пна Сємєна Кмитича имѣнии* ***сто члвка*** [ЛМКРУЗ, с. 219], знахідного : ***сто гривє(н)*** *всказавши*[ККПС, с. 224]; родового: *...тому вжо єсть вышъшєи* ***ста лѣт*** *какъ тотъ замокъ стоитъ...*[ЛМКРУЗ, с. 103]. Цікавим є поєднання числівника з іменником. В одному варіанті іменник виступає у родовому відмінку однини, в іншому поєднується у родовому відмінку множини. Ймовірно, через не усталеність таких сполучень трапляються саме такі випадки поєднання. У родовому відмінку сто виступає із закінченням -а, що свідчить про закріплення вже сучасної форми відмінювання, але простежити інші відмінки у пам'ятці не вдалось.

Несистематично подані у пам'ятках числівники *двісті – дев'ятсот*, не всі одиниці прослідковуються в документах, тому парадигму відмінювання також не вдалось повністю прослідкувати. У документах здебільшого виокремлюємо приклади у називному: *…того всєго вышло за ѡсмъ годов* ***чотыриста копъ****...*[ЛМКРУЗ, с. 182] *…то єстъ* ***домов*** *в мѣстє Вѣницкомъ мєщанъ гсдрьскихъ и* ***людєи*** *боярскихъ –* ***двєстє****...* [ЛМКРУЗ, с. 219], знахідному відмінках : *...а* ***свинєи чотыриста*** *тамъ жо до Мосора ѡтослалъ* [ЛМКРУЗ, с. 180], *…и дано, дєи , на тую роботу кнзю Ильи зъ Скарбу єго млти* ***сємъсотъ копъ грошєи…*** [ЛМКРУЗ, с. 225]**,** *…ѡтєхал жывых* ***бчол ѡсмъсот****...* [ЛМКРУЗ, с. 179]; *потом тєж по животє своєм даю, дарую и ѡписую жонє моєи Настаси Василєвнє Пацкєвича за внєсєнє єє* ***двухсот коп***

[1] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 187

[2] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах… – с. 263

грошєи *ѡт матки…*[ТК, с. 100]. Поєднуються числівники з іменниками з родовим відмінком множини, як і в сучасній мові. Фактичний матеріал дає підстави свідчити, що переважно назви сотень вживаються з іменниками, які вказують на грошову одиницю або ж на кількість тварин.

Числівник **ѡсмъсот** [ЛМКРУЗ, с. 179] вживається без протетичного в-, а давня форма зберігається так само у діалектах, наприклад у говорі галицьких лемків є форма: осемсто, осемстів теж без приставного в-[1].

Важливо звернути увагу на числівник **двѣстє** [ЛМКРУЗ, с. 145], який у пам'ятках XVI – XVII століття зображений як релікт старої форми двоїни: **дъвѣ сътѣ**[2], проте такий випадок поодинокий.

Отже, у проаналізованому періоді числівники на позначення сотень представлені як складні сполучення. Їхні вияви успадковані і з давньоукраїнської мови, але і з певними фонетичними змінами функціонують у сучасній українській мові. Уживання числівника *сто* демонструє стабільність форми, а з іменниками поєднується у родовому відмінку множини. Матеріали пам'яток засвідчують неповну парадигму, але виявлені одиниці вже підтверджують поєднання цього числівника з іменником у родовому відмінку множини.

2.3 Складені числівники на позначення кількості

В аналізованих ревізійних книгах 16-17 ст. наступною активною групою є складені числівники, компоненти яких поєднуються за допомогою сурядного зв'язку.

Як зазначає О. Крижанівська, ще в давньокиївську добу склалася тенденція передавати складені кількісні числа простими поєднаннями: сотень і десятків, тисяч із сотнями, десятками і одиницями та ін. Вони розташовувались у порядку спадання й поєднувалися за допомогою сполучника **и**[3].

---

[1] 1. Верхратськн й, Про говір галицьких лемків… – с. 130

[2] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 187

[3] Крижанівська О.. Числівникові форми в «Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року» – с. 96

Г. Гримашевич у праці «Система українського числівника XVI – XVII ст» [1], подає класифікацію складених кількісних числівників, на яку взоруємо у роботі.

У досліджуваних пам'ятках 16 – 17 століття функціонують такі конструкції зі складеними числівниками:

1) десятків і одиниць: ***гаковницъ двадцатъ и двѣ*** [ЛМКРУЗ, с. 114], ***тридцатъ и двѣ городни*** [ЛМКРУЗ, с. 138], ***трыдцѣтъ и сѣмъ*** [ЛМКРУЗ, с. 143], ***кулъ тридцѣть и три*** [ЛМКРУЗ, с. 145], ***шѣстдесѧтъ и дєвѣтъ*** [ЛМКРУЗ, с. 143*],* ***двадцать и чотыри члвки*** *[*ЛМКРУЗ, с. 170], ***дворищъ двадцать и ѡдно*** [ЛМКРУЗ, с. 175], ***сѣмдєсять и чотыри вєдра*** [ЛМКРУЗ, с. 179], ***двадцать и сѣмъ бохоновъ*** [ЛМКРУЗ, с. 179], ***сѣна сорокъ и сѣмъ возовъ*** [ЛМКРУЗ, с. 179], ***двадцать и три копы грошєи*** [ЛМКРУЗ, с. 179], ***пятьдєсять и чотыот копы грошєи*** [ЛМКРУЗ, с. 180], ***по сѣмдєсѧт и по чотыри вєдра*** [ЛМКРУЗ, с. 181], ***двадцать и пять и ѡстъ городєнь*** [ЛМКРУЗ, с. 200], ***дѣлъ двадцать и дєвѣть*** [ЛМКРУЗ, с. 202], ***ручницъ тридцать и три*** [ЛМКРУЗ, с. 203], ***сєлищъ сѣмдєсять и три*** [ЛМКРУЗ, с. 209], ***пасєкъ двадцат и сѣмъ*** [ЛМКРУЗ, с. 219], ***двадцат и шєст городєн*** [ЛМКРУЗ, с. 227], ***шѣстьдєсятъ и дєвять сажонъ*** [ЛМКРУЗ, с. 228], ***сорокъ и пять городєнь*** [ЛМКРУЗ, с. 240], ***зємянъ двадцат и два***[ЛМКРУЗ, с. 242]**,** ***сєлищъ тридцать и дєвѣть***[ЛМКРУЗ, с. 242]**,** ***сорокъ и дєвѣть дымовъ*** [ЛМКРУЗ, с. 242], ***двадцать и три годы***[ЛМКРУЗ, с. 252], ***служоб двадцать и чотыри*** [ЛМКРУЗ, с. 253] ***шѣстдєсит сѣм коп грошєи*** [ТК, с. 100], ***коп шѣстьдєсѧт шєст коп гр***[ТК, с. 105];

2) сотень і десятків: ***бчол ѡсмъсот и тридцатєри*** [ЛМКРУЗ, с. 179], ***сто и тридцать сажонъ***[ЛМКРУЗ, с. 216], ***людєи сто и шѣстдєсѧть*** [ЛМКРУЗ, с. 233], ***сто и ѡсмъдєсѧтъ сажонъ***[ЛМКРУЗ, с. 157]**.**

3) сотень і одиниць: ***копъ сто и пѧт копъ грош*** *литовских* [ТК, с. 105].

---

[1] Гримашевич, Г. І. Система українського числівника XVI–XVII ст. … – с. 225

4) сотень з десятками та одиницями: ***триста двадцать и сємь голо*** [ЛМКРУЗ, с. 157]**,** ***дворищъ сто двадцать и чотыри*** [ЛМКРУЗ, с. 177], ***чотыриста копъ и трыдцать и чотыри копы грошєи*** [ЛМКРУЗ, с. 182], ***сто и сорокъ дымов и ѡдинъ***[ЛМКРУЗ, с. 219]**,** ***домов двєстє пятдєсят и тры домы*** [ЛМКРУЗ, с. 219], ***двѣстє сорок и чотыри члвки*** [ЛМКРУЗ, с. 207], ***коп сто дєвєтдєсѧт и шєст***[ТК, с. 105].

5) тисяч із сотнями та десятками: ***шєсти тисєчє(и) коп триста и пятъдєсятъ копъ грошє(и)*** [ККПС, с. 102], ***тисєча и сто и тринадъцать члвка*** [ЛМКРУЗ, с. 221].

Окрім стандартних прикладів складених числівників у пам'ятках трапляються сполучення зі словом *копа*. Це давня одиниця лічби, яка вказувала на 60 одиниць чого-небудь, наприклад копа збіжжя[1]. Пізніше це слово вживалося із назвами грошових одиниць[2]. У діловому мовленні *копа* вживалася у поєднанні із числівниками й узгоджувалася з ними як іменник. Трапляються такі сполуки: ***дєвєтнадцать копъ и сорокъ грошєи*** [ЛМКРУЗ, с. 197], ***яєцъ дєвєть копъ и сорокъ яєцъ*** [ЛМКРУЗ, с. 197], ***три копы сорок и сємъ повѣсомъ*** [ЛМКРУЗ, с. 197], ***калачовъ шесть копь пятъдєсять и чотыри калачи*** [ЛМКРУЗ, с. 197].

У записах актових документів виявлено ще одне числове поєднання зі словом *колода*. За інформацією, яка подана у Енциклопедії історії України колода – це «міра об'єму сипучих речовин і меду, була поширена в укр. землях у XIV – XVIII ст. Не мала єдиного метрологічного стандарту».[3] У низці справ представлений складений числівник, який вказує на кількість *колод вівса*: ***ѡвса пєтнадцать колод и три чєтверти***[ЛМКРУЗ, с. 197].

Також у досліджених пам'ятках трапляються архаїчні форми складених числівників, наприклад ***кулєкъ двѣстє бєз ѡсми*** [ЛМКРУЗ, с. 145] чи ***копъ***

---

[1] Українська мала енциклопедія : 16 кн. : у 8 т. / проф. Є. Онацький. – Накладом Адміністратури УАПЦ в Аргентині. – 1960. – Т. 3, кн. VI : Літери Ком – Ле. – с. 716.
[2] Українська мала енциклопедія : 16 кн. : у 8 т. / проф. Є. Онацький. – Накладом Адміністратури УАПЦ в Аргентині. – 1960. – с. 716
[3] Герасименко Н.О. **КОЛОДА.** Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2007. – с. 528

двадцат бєз шєсти грошєи [ТК, с. 106], які виражені за допомогою моделі «віднімання»[1]. Трапляються й інші поєднання, наприклад замість традиційного запису числівника *чотириста* у пам'ятках представлена складена форма: ***домов триста и сто*** [ЛМКРУЗ, с. 145]; також є такий приклад зі складеним числівником на позначення десятків: ***сто и пятъдєсятъ и дванадъцєтъ головъ*** [ЛМКРУЗ, с. 122]**.**

Окремо варто відзначити числівник **тисяча**. Він відмінювався у давнину як іменник жіночого роду з основою на -jū-[2]. У документах XVI – XVII століття цей числівник вживався у поєднанні з простими кількісними числівниками та іменниками[3], утворюючи такі складені сполуки у називному відмінку: ***пѧт тисєчє(и) коп г(р).*** [ККПС, с. 72], **двє тисєчи ко(п)** [ККПС, с. 84]; закономірною є форма тисячею в однині, а в множині тисячами в орудному відмінку, натомість форма *тисячми* є формою множини, правда у фонетично зміненому варіанті*:* ***пє(т)ма тисєчми ко(п)*** [ККПС, с. 71], ***дєсє(т)ма тисє(ч)ми копъ грошє(и)*** [ККПС, с. 128].

Числівник тисяча дискусійний у мовознавстві, оскільки його походження досі повністю не обґрунтоване[4]. У сучасній українській мові числівник тисяча відмінюється як іменник жіночого роду І відміни[5].

Проведений аналіз пам'яток XVI – XVII століття вказує, що складені числівники були однією з найпродуктивніших груп у діловій писемності. Найбільш характерною рисою у числівників цього періоду був сурядний сполучниковий зв'язок, з часом такі риси втратилися і в українській мові не функціонують. Також поєднуються складені числівники з іменниками у родовому відмінку множини.

2.4 Збірні, дробові та неозначено-кількісні числівники

[1] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 188
[2] Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови… –с. 228
[3] Гримашевич, Г. І. Система українського числівника XVI–XVII ст. … – с. 227
[4] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах…– с. 265
[5] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 180

Збірні числівники є невід'ємною групою числівникової системи. У давньоукраїнській мові були представлені такі форми: двоє, двои, двоѣ [Ср. СДРЯ, І, с.641, 639, 647]; оба, обѣ, обоє, обои [Ср. СДРЯ, І, с.494, 531, 532]; троє, трои, троѣ [Ср. СДРЯ, І, с.1000, 1001, 1004]; чєтверо, чєтвора, чєтвєры[1] [Ср. СДРЯ, І, с.1506, 1508]та інші числівники з суфіксом -єръ, -єро, -єра та -оръ, -оро, -ора[2]. Також до збірних числівників належить обидва, обидві, який походить зі збірного оба та кількісного два. Числівник оба у давньоукраїнській мові відмінювався як числівник два[3].

У досліджених пам'ятках XVI – XVII століття фіксуємо найбільше збірних числівників *обидва* та *обоє*. Вдалося виокремити такі приклади в родовому: ***до ѡбєю(х) сторо(н)*** [ККПС, с. 59], ***обу(д)ву(х) сторо(н)*** [ККПС, с. 60], ***з обою(х) роко(в) /***ККПС, с. 70], ***обу сторон*** [ККПС, с. 71], ***ѡбо(и) грабаро(в)*** [ККПС, с. 75]**,** ***ѡбу(д)ву сторо(н)*** [ККПС, с. 93], ***з обоихъ роковъ***[ККПС, с. 97], ***ободво(х) сторо(н)*** [ККПС, с. 214], ***ѡбоихь повѣтовъ*** [ЛМКРУЗ, с. 146], ***ѡбоих зборовъ***[ЛМКРУЗ, с. 171]; у давальному: ***сторонамъ ѡбєюмъ*** [ККПС, с. 104], ***ѡбєюмъ сторонамъ*** [ККПС, с. 152]; у знахідному: ***на ѡбє(д)вє сторонє*** [ККПС, с. 60], ***двои жєлѣза*** [ЛМКРУЗ, с. 178], ***ѡбє(д)вє сторонє*** [ККПС, с. 60], ***ѡбє(д)вє половицы*** [ККПС, с. 75], ***ѡбудъвє половицы*** [ККПС, с. 99], ***на ѡбє сторнє*** [ККПС, с. 99] ***ѡбадва замъки*** [ЛМКРУЗ, с. 131], ***ѡбѣдвє ѡправы*** [ЛМКРУЗ, с. 131];***по троє рыбъ*** [ЛМКРУЗ, с. 162]; в орудному: ***обєма сто[ро]нами*** [ККПС, с. 57], ***двоє(ма) во(з)ными*** [ККПС, с. 124].

Варто зауважити, що обидва, обидві у пам'ятках відображаються майже повну парадигму відмінювання. Поряд із новими формами, фіксуються також і використання давніх форм. У числівників обидва, обидві змінюються дві

[1] Срезневський І.І. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ… – Т. 3, с. 1506, 1508
[2] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 188
[3] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 188

частини: **обу(д)ву(х)** [ККПС, с. 60], **ободво(х)** [ККПС, с. 214], що свідчить про їхню морфологічну неусталеність. Варіативність обох частин цих числівників вказує на те, що їхня граматична структура ще перебувала в процесі формування й не набула чітко закріпленої норми. На відміну від сучасної української мови, де відмінкові форми були заступлені формами числівника *обоє*, у пам'ятках бачимо коливання форм, що відображає перехідний етап розвитку цих числівників[1].

Також важливо зазначити, що числівник обидва, обидві у досліджених пам'ятках вживається також у двоїні з іменниками: ***ωбѣдвє руцѣ*** [ЛМКРУЗ, с. 161], ***ωбѣдвє ωправы*** [ЛМКРУЗ, с. 131], ***ωбє(д)вє половицы*** [ЛМКРУЗ, с. 178]. Важливо, що хоч на цей період двоїна вже найчастіше була замінена множиною, але все ж таки поодинокі випадки у писемних пам'ятках трапляються, що може свідчити про перехідний етап та не повністю сформовані форми.

Цікавою є форма ***двоє(ма) во(з)ными*** [ККПС, с. 124], де збірний числівник *двоє* вживається в орудному відмінку. Очевидно, що писемна мова в пам'ятках розбавлена живою мовою, але -ма в орудному відмінку так само по впливало на цю форму числівників *три, чотири, п'ять і більше*[2].

Давні вияви збірних числівників досі побутують у говорах південно-західного наріччя, зокрема у закарпатських говорах: *оба, вба, обі, вбі, обідві*[3]; у говорі галицьких лемків: *обі*[4].

Отже, збірні числівники у аналізованих пам'ятках становили активний клас, який був успадкований ще з ранніх періодів. Найуживанішим вважають числівник обидва, обидві, що виявляє варіативність і у фонетичному оформленні, і так само у морфологічних особливостях. Аналізовані варіанти

[1] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 189
[2] Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови… – с. 157
[3] Й. Дзендзелівськи Спостереження над системою числівників..., – с. 29
[4] І. Верхратський, Про говір галицьких лемків… – с. 129

трапляються одночасно в давніх і в нових формах, які в сучасній українській мові репрезентує саме числівник обоє.

Наступною групою числівників є дробові числівники. У пам'ятках ділового письменства XVI – XVII століття найбільш вживаним є давній числівник *полъ*[1]. З цим елементом вдалось виявити найбільшу кількість одиниць: ***куль до тых дѣлъ можєтъ быти ѡ полътритядцєть*** [ЛМКРУЗ, с. 145], ***воза по полътрєтѧ*** [ЛМКРУЗ, с. 159], ***по полгроша*** [ЛМКРУЗ, с. 161], ***жыта полъчєтвєртынадцать*** [ЛМКРУЗ, с. 178], ***полкопы грошєи*** [ЛМКРУЗ, с. 179], ***полтрєтядцать члвка*** [ЛМКРУЗ, с. 219], ***полчєтвєрты копы гршєи*** [ТК, с. 107], *шин жєлєза* ***полѡсма воза*** [ТК, с. 107]. Представлена форма із варіантом *полу-* : ***по полугрошъю*** [ЛМКРУЗ, с. 167].

Також у текстах вживаються числівники півтора, півтори із першою частиною пол-. Числівник півтора у пам'ятках вживається із чоловічим родом, а півтори із жіночим: ***полторы городни*** [ЛМКРУЗ, с. 108], ***полътора камєнѧ*** [ЛМКРУЗ, с. 145], ***польторы колоды*** [ЛМКРУЗ, с. 179], ***полъторы копы грошєи*** [ЛМКРУЗ, с. 108] ***полторы штучки***[ТК, с. 107].

У документах практично не зафіксовані випадки вживання дробових числівників типу *одна друга* чи *три цілих сім десятих*. Єдиний варіант, який вдалось виокремити це: ***три пяты кгрунътовъ*** [ККПС, с. 267]. Не побутування таких дробових числівників дає підстави вважати, що їх утворення відбулося пізніше[2]. Тому ця група числівників хоч і вживається у пам'ятках, проте не є такою стійкою, як інші розряди. Всі дробові представлені давньою формою полъ в значенні половини, а також числівниками півтори і півтора з певними фонетичними особливостями, що свідчить про вплив живої мови.

У пам'ятках ділового письменства часто трапляються величини, які не мали конкретного позначення. В таких випадках у ділових документах

[1] Срезневський І.І. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ… – Т. 3, с. 1143

[2] Гримашевич, Г. І. Система українського числівника XVI–XVII ст. … – с. 230

використовують числівники немало, кілька, кільканадцять, кількадесят. У різних фонетичних варіантах представлені числівники: ***а чєро(з) колько границъ*** [ККПС, с. 151], ***ω(д) нєдєлъ ки(л)ку*** [ККПС, с. 228], ***на ки(л)коро з луку*** [ККПС, с. 253] ймовірно, діалектний вплив, ***чєрєз колько дєн*** [ЛМКРУЗ, с. 164]; на позначення неозначеної кількості другого десятка вживають такі форми: ***ки(л)кана(д)цатъ го(д)*** [ККПС, с. 138], ***до ки(л)куна(д)цать тисєчє(и) золоты(х)*** [ККПС, с. 133], ***лѣтъ колъкона(д)цать*** [ККПС, с. 133], ***чєрє(з) колъкона(д)ца(т) лє(т)*** [ККПС, с. 160]; також неозначена кількість десятків трапляється: ***колькодєся(т) чловєка***[ККПС, с. 155], ***ки(л)кудєся(т) лєтъ*** [ККПС, с. 240], ***за колкодєсѧтъ лєтъ*** [ЛМКРУЗ, с. 133], ***пашни на колькодєсѧть*** [ЛМКРУЗ, с. 183]; трапляються поодинокі форми: ***зємли нємало, нємного*** [ККПС, с. 63], ***копцо(в) нємало*** [ККПС, с. 159].

Неозначено-кількісні числівники такі як *кільканадцять* та *кількадесят* утворюють складні слова за аналогією до власне кількісних числівників другого десятка та десятків. Варіативність вжитих форм свідчить про вплив живої мови на ці числівники.

Отже, збірні, дробові та неозначено-кількісні числівники у ділових документах XVI – XVII століття є невід'ємною групою на позначення різного типу величин, ця група ще не є повністю усталеною, багато форм успадковані із давньоукраїнської мови та в подальших періодах зазнавали змін, перш ніж закріпитись остаточно у сучасній українській літературній мові.

2.5 Порядкові числівники

Порядкові числівники є важливою складовою будь-якої мови, адже вони вказують на порядок при лічбі. Сучасні мовознавці вказують на те, що порядкові числівники варто відносити до розряду прикметників. З часів давньоукраїнської мови і до сучасності ці числівники змінювалися так само як прикметники[1].

[1] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – с. 189

Порядкові числівники мають спільні корені із кількісними числівниками, за винятком *перший*. Цей числівник утворився від *пьрв* і в український мові був поширений прикметниковим суфіксом[1]. Якщо звертати увагу на інші особливості, то у документах переважно порядкові числівники поєднані із назвами дат, перелік документів, частин чогось. Порядкові числівники першого десятка у пам'ятках XVI – XVII століття вживаються вже в усталеній формі й поєднуються із іменниками так само як сучасні числівники, очевидно, що з певними фонетичними змінами: ***пє(р)вшого застановє(н)я*** [ККПС, с. 118], ***на дню пє(р)шомъ*** [ККПС, с. 122]; трапилася давня форма ***и(н)дикта второго*** [ККПС, с. 64] ; ***трєтєго днѧ*** [ККПС, с. 65], ***трєти(и) позо(в)*** [ККПС, с. 87], ***третєє части*** [ККПС, с. 93], ***трєтую ча(ст)*** [ККПС, с. 93]; ***чє(т)вє(р)тую ча(ст)*** [ККПС, с. 61], ***в ро(з)деле чє(т)вє(р)то(м)*** [ККПС, с. 66], ***ѡ годинє чє(т)вє(р)то(и)*** [ККПС, с. 139]; ***пѧты(и) копє(ц)*** [ККПС, с. 66], ***и(н)дикта пѧтого*** [ККПС, с. 64], ***пѧтая городня*** [ЛМКРУЗ, с. 142]; ***шостого дня*** [ККПС, с. 59], ***шосты(и) позо(в)*** [ККПС, с. 88], ***шостая городня*** [ЛМКРУЗ, с. 109]; ***сємаѧ городнѧ*** [ЛМКРУЗ, с. 142], ***сємого дня*** [ККПС, с. 61], ***сємы(и) позо(в)*** [ККПС, с. 88]; ***ѡсмого дня*** [ККПС, с. 57], ***на дню ѡ(с)момъ*** [ККПС, с. 172]; ***девѧтого днѧ*** [ККПС, с. 64], ***в ро(з)делє девѧто(м)*** [ККПС, с. 66]; ***десѧтого днѧ*** [ККПС, с. 62], ***десятую рыбу*** [ЛМКРУЗ, с. 163].

Порядкові числівники другого десятка вживаються як складні сполуки, з відмінюваною першою частиною. Такі ознаки вказують на те, що у актах XVI – XVII століття зберігалися давні форми парадигми, які сучасна українська мова втратила[2]: ***пєрвогона(д)цать дня*** [ККПС, с. 108]; ***второгона(д)ца(т) дня*** [ККПС, с. 117], ***дня двана(д)цатого*** [ККПС, с. 126]; ***трєтєгонадцєтъ днѧ***[ЛМКРУЗ, с. 107]; ***пятогонадцєть дня***[ЛМКРУЗ, с. 99], ***инъдикъта пєтьнадцатого***[ККПС, с. 99]; ***у а(р)тыкулє шє(ст)на(д)цатомъ*** [ККПС, с.

[1] Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах… – с. 79
[2] Гримашевич, Г. І. Система українського числівника XVI–XVII ст. … – с. 231

126]; ***дня сѣмогона(д)цатъ*** [ККПС, с. 128]; ***ѡ(с)мо(г)(о)на(д)ца(т) днѧ*** [ККПС, с. 78].

Найбільше в текстах документів трапляється складених порядкових числівників. Цікаво зазначити що у пам’ятках іменник часто стояв перед порядковим числівником: ***в року тисѣча пѧ(т)с[от] ѡ(с)мъдеся(т) чѣтвѣ(р)томъ*** [ККПС, с. 57], ***в року прошло(м) тисѣча пѧ(т)со(т) ѡ(с)мъдеса(т) пѣ(р)вомъ*** [ККПС, с. 57]; документ переважно починався вказівкою на рік, місяць і число: ***р[о]ку тисѣча пѧ(т)со(т) ѡ(с)мъдесѧ(т) трѣтего, трѣтего м(с)ца, трѣтегона(д)ца(т) днѧ*** [ККПС, с. 58], ***два(д)ца(т) чѣ(т)вѣ(р)того дня*** [ККПС, с. 61], ***року тисѣча пѧ(т)со(т) шѣ(ст)десѧ(т) пѧтого, два(д)ца(т) пѣ(р)вого днѧ*** [ККПС, с. 64], ***лѣ(т)а тисѣча пѧтъсотъ дѣвѣ(т)десѧтъ пѧтого, два(д)цать пѧтого дня*** [ККПС, с. 68]; трапляються й інші випадки вживання: ***а(р)тыкулу шо(с)того, в ро(з)делѣ дѣвѧто(м)*** [ККПС, с. 66], ***со(и)мѣ ѡ(с)мъдесѧ(т) пѣ(р)во(м)*** [ККПС, с. 86], ***ѡ(т) чѣтвѣ(р)того брата*** [ККПС, с. 113], ***а(р)тыкулъ три(д)ца(т) шосты(и), и три(д)ца(т) сѣмы(и), и три(д)ца(т) ѡ(с)мы(и)*** [ККПС, с. 160].

Отже, порядкові числівники активно вживаються у документах ділового мовлення XVI – XVII століття. Виокремлені одиниці засвідчують усталені форми, які тяжіють до прикметникової парадигми. Порядкові числівники першого десятка загалом мають вже сформовані граматичні моделі, поєднуються з іменниками відповідно до відмінка. Винятком є випадок **и(н)дикта второго** [ККПС, с. 64], що вживався у ті часи, а його витіснення вже відбулося у подальших періодах. Певні особливості зафіксовані у числівників другого десятка, котрі відбивають давні моделі відмінювання першої частини, хоча також трапляються і нові форми зі зміною у другому компоненті, наприклад ***инъдикъта пѣтьнадцатого*** [ККПС, с. 99]. Так само вживаються архаїчні форми **второгона(д)ца(т) дня** [ККПС, с. 117] і нові **дня двана(д)цатого** [ККПС, с. 126], що свідчить про їхнє одночасне побутування та варіативність системи, а також витіснення **второгона(д)ца(т)** у наступних періодах. Будова складених порядкових числівників вже усталена та

узгоджується з іменником за всіма категоріями останнього компонента, давніх форм не виявлено. Особливостями канцелярської мови того періоду є вживання іменника перед числівником, що відрізняється від сучасних норм. Є підстави вважати, що на період XVI – XVII століття порядкові числівники сформували свою стабільну систему, яка у сучасному вияві має тільки деякі зміни.

Аналіз числівників у «Книзі Київського підкоморського суду», «Литовській метриці» та «Тестаментах киян» засвідчує активне функціонування числівникових форм. Кількісні числівники першого десятка демонструють як збереження давніх граматичних особливостей, так і тенденції до їхнього нівелювання. Матеріали пам’яток демонструють поступове формування нових фонетичних та морфологічних рис, зокрема ствердіння приголосних, редукція давніх форм та втрата категорії двоїни, частина яких збереглась у говірках. Числівники на позначення другого десятка вживаються із стягненим другим компонентом, десятки мають відмінювану вже тільки другу частину, сотні зберегли давню форму з деякими фонетичними змінами. Числівники більше п’яти поєднуються з іменниками у родовому відмінку множини. Збірні та дробові числівники у XVI – XVII столітті перебували на етапі трансформації та ще не були повністю усталеними. Порядкові числівники у пам’ятках продемонстровані як вже сформована група, що тяжіє до прикметникових відмінюваних типів.

ВИСНОВКИ

Числівник у сучасному українському мовознавстві посідає особливе місце серед самостійних частин мови. Його становлення як окремого класу слів було тривалим та складним, бо зумовлене історичними потребами суспільства та розвитку мови. Попри дискусійність визначення статусу – від трактувань про різновид іменника чи прикметника до виокремлення самостійної частини – більшість мовознавців зазначають, що числівник має особливі морфемні, морфологічні та синтаксичні ознаки.

Числівник виконує дві функції: квантативну (вираження кількісно-предметних відношень) і нумеративну (позначення абстрактного числа), що вирізняє його серед інших частин мови. Він має граматичні категорії відмінка, частково роду і числа, виявляє певні синтаксичні особливості у поєднанні з іменниками. Тому, числівник варто розглядати як самостійну частину мови, яка формує окрему морфологічну категорію, виражає кількісні відношення і є невід'ємною частиною мовної картини світу. Частиномовний статус числівників підтверджується як історичними передумовами, так і сучасними дослідженнями, що робить числівник незамінним у системі української мови.

Утворення форм числівника, починаючи з давньоукраїнської мови, має індоєвропейське коріння й відображає складний процес розвитку. Найдавнішими вважаються числівники першого десятка, оскільки вони зберегли індоєвропейські основи, які стали підґрунтям для подальшого становлення числівників. Числівник один демонструє збережені категорії роду і числа. Числівник два також частково зберіг за собою категорію роду, хоча середній рід на сучасному етапі не відокремлюється. В ході розвитку вживався з категорією двоїни, але після її занепаду, поєднується з іменниками у множині, деякі архаїчні риси зберігаються у сучасних українських діалектах. Числівники три та чотири повністю втратили категорію роду та на сучасному етапі поєднуються з іменниками за допомогою категорії відмінка.

Числівники від п'яти до дев'яти утворилися на спільнослов'янському ґрунті від давніх порядкових. Вони зазнали низки фонетичних змін, зокрема

занепаду носових, ствердіння губних, поява протетичних, що відрізняє українські числівники від інших. Таким чином числівники першого десятка становлять базу числівникової системи, яка засвідчує спадковість індоєвропейських форм.

Числівники в українській мові демонструють різні етимологічні джерела. Числівник *сорок* є новотвором східнослов'янських мов, оскільки він витіснив давніший варіант *чєтирє дєсѧтє* і набув самостійного значення. Числівник *сто* походить від праслов'янської форми і зберіг давні граматичні особливості, сліди яких залишилися у складних числівниках на позначення сотень. Числівник *тисяча* немає індоєвропейського кореня, його походження досі викликає певні дискусії серед мовознавців, проте він функціонує так само як іменник жіночого роду з числовим значенням, перебуваючи на периферії. Запозичені мільйон і мільярд також можуть бути як іменники, що виконують рахункову функцію.

Складні числівники другого десятка є результатом тривалого історичного процесу зрощення давніх складених словосполучень. Починаючи з XIII століття відбулося активне стягнення цих форм, що поступово перетворило їх єдині слова, оскільки друга частина зазнала додаткових фонетичних змін й втратила самостійне наголошення. Саме числівники *одинадцять – дев'ятнадцять* демонструють найбільш міцне зрощення компонентів. Попри спірні питання статусу *-дцять*, його роль як другого компонента є очевидною.

Розвиток числівників на позначення назв десятків та сотень теж входять за будовою до складних, оскільки так само походять із складених словосполучень, які за період розвитку зростилися. Двадцять і тридцять піддалися впливу другого десятка, а числівники від п'ятдесяти до вісімдесяти зазнали фонетичних змін, та в сучасній українській мові втратили властивості до відмінювання першої частини. Особливо дискусійним залишається числівник *дев'яносто*, який виник у східнослов'янських мовах, витіснивши

варіант *дев'ятдесят*. У сучасному мовознавстві досі існує кілька гіпотез щодо його походження.

Числівники назви сотень утворювалися за принципом поєднання числівників першого десятка і сто. Давні форми двоїни і множини залишили слід у числівниках *двісті, триста, чотириста*, а назви від *п'ятсот – до дев'ятсот* мають вжитий другий компонент у родовому відмінку множини.

Складені числівники поєднувалися між собою у староукраїнській мові за допомогою сурядного сполучникового зв'язку, але з часом утвердилися безсполучникові конструкції, які стали нормою сучасної української літературної мови. Деякі архаїчні риси сполучникового зв'язку у складених числівників збереглися у говірках, що підтверджує багатошаровість і діалектну варіативність числівників.

Збірні, дробові і неозначено-кількісні числівники становлять окремі специфічні групи, що відображають як давні традиції, так і власні мовні новотвори. Збірні числівники виникли на ґрунті формантів *-oj-, -er-* і позначають сукупність предметів як неподільну структуру. У процесі розвитку вони наблизились до кількісних числівників, але деякі архаїчні риси збереглись у числівників *обоє, обидва, обидві*. Деякі риси збереглись у говорах південно-західного наріччя.

Дробові числівники у давньоукраїнській мові позначали частини цілого – *полъ, четвертина, третина*. У сучасній українській мові на позначення половини вживають числівник *пів*, а слова *четвертина, третина* перейшли до іменників. Варіанти *одна друга, три цілих вісім сотих* та ін. сформувалася в ході розвитку науки та математики.

Неозначено-кількісні передають невизначену кількість чого-небудь (*колько, кільканадцять, кількадесят*), але їхня граматична природа є неоднорідною, оскільки у сучасному мовознавстві такі слова як *мало, багато* відносять до прислівників, а *стільки, скільки* – до займенників.

Порядкові числівники в українській мові становлять специфічну групу з прикметниковими рисами. У сучасному мовознавстві цю групу відносять до

порядкових прикметників. Розвиток цих слів бере початок ще з праслов'янської мови де побутували порядкові форми першого десятка *pьrvъ – *desętъ, які з часом зазнали тільки фонетичних змін. Порядкові числівники походять від кількісних коренів, за винятком *один*. Числівник *перший* твориться за допомогою основи *pьrv- і суфікса -ьš-. Числівник *другий* твориться від прикметникової форми, що витіснила давній варіант вътораъ.

Поєднання числівників з іменниками є невід'ємною частиною дослідження, адже саме в таких конструкціях проявляються морфологічні і синтаксичні особливості числівників. Первісно числівники один, два, три і чотири узгоджувалися з іменниками у роді, числі та відмінку. В ході розвитку тільки числівник один і частково два залишили за собою цю особливість. Числівники від п'яти і далі поєднуються у називному і знахідному відмінку з іменниками за допомогою зв'язку керування, а в непрямих за допомогою відмінкового узгодження. Числівники збірні через наближення до кількісних втратили свої первинні ознаки, але поєднуються тільки з обмеженими групами іменників. Дробові ж керують родовим відмінком однини.

Окрема увагу у досліджені звертаємо на лічильні іменники, які поєднувалися з числівниками і функціонували у конструкціях з ними. Аналіз показує, що ці назви активно використовувалися для розширення засобів позначення кількості.

Дослідження матеріалів «Литовської метрики», «Книги Київського підкоморського суду» та «Тестаментів киян» показав, що найактивніше використовуються у документах XVI – XVII століття кількісні числівники першого десятка. Числівник один зберіг свою природу та у пам'ятках узгоджується з іменниками у роді числі та відмінку. Числівник два демонструє варіативність форм, відображає процес занепаду двоїни й поступовий перехід до множини. Числівники три і чотири повністю втратили вже категорії роду і числа, що свідчить про повне закріплення сучасних форм. П'ять – десять у прямих відмінках поєднувалися з іменниками родового відмінка множини, що стало основним принципом їх сполучуваності. Також у актах побутуються

різні фонетичні форми пѧт – пят – пять, що свідчать про вплив живомовних рис.

Числівники одинадцять – дев'ятнадцять функціонували у пам'ятках XVI – XVII століття вже як складні сполуки, але мали різні варіанти написання. Числівники двадцять і тридцять також вжиті вже у сучасних формах, поєднуються з іменниками у родовому відмінку множини. Числівник сорок у пам'ятках ділового письменства зберігає варіативність форм у непрямих відмінках: ***сорока чоловѣков, по сороку головажєнь соли***, ***за сорокъ копъ гриш*** [ЛМКРУЗ, с. 250]. У сучасній українській мові маємо тільки закінчення -а у непрямих відмінках.

Десятки у документах вживаються переважно усталено з відмінюванням другої частини, але важливо зазначити, що трапляються випадки де відмінюються і перший, і другий компоненти: ***пѣтидесит копах грошєи*** та ***пѣтюдесѧт копами гршєи***. Числівник дев'яносто не численно представлений у пам'ятках, хоча трапляється його вживання: ***домов… дєвєносто***. У складних числівниках представлено варіант вживання зі старою формою: ***коп сто дєвѣтдесѧт и шєст копъ гршєи***. Припускаємо, що у пам'ятках дев'яносто ще перебував на етапі становлення.

Сотні так само як десятка функціонують як складні числівники. Вони поєднуються з іменниками родового відмінка множини. Певні особливості має числівник ***ѡсмъсот***, який у пам'ятках вживається без протетичного в-. При відмінюванні у назвах сотень змінюються два компоненти: ***двухсот***.

Дослідження складених числівників у пам'ятках XVI – XVII століття засвідчує, що ця група є однією з найпродуктивніших у писемності. Визначальна риса цих числівників збереження сполучникового зв'язку, а також різне поєднання типів у цих складених назвах: десятків і одиниць, сотень і десятків, тисяч і сотень та ін. Окрім стандартних форм трапляються приклади архаїчної моделі числення за допомогою «віднімання» одиниць: ***кулєкъ двѣстє бєз ѡсми***.

Збірні числівники функціонують у документах як окрема особлива група. Найбільше трапляються числівники обоє, обидва, обидві. Вони мають повну парадигму відмінювання, а обидва й обидві представлені з двома змінними частинами, що свідчить про неусталену форму та побутування давнього числівника оба: ***ѡбε(д)вε половицы, ѡбудъвε половицы, на ѡбε сторнε, ѡбадва замъки***. Також є ще представлені давні форми двоїни: ***ѡбѣдвε руцѣ, ѡбε(д)вε половицы***.

Дробові числівники представлені переважно тільки давньою формою полъ в значенні половини: ***полкопы грошєи***. Також цей числівник вживається у поєднання з іншими числівниками: ***полътритядцєть, полъчєтвєртынадцать***. Числівники *півтора, півтори* узгоджуються з іменниками відповідно до роду.

Неозначено-кількісних числівників у пам'ятках вжито небагато. Трапляється вживання кілька у фонетичних варіантах та під впливом діалектних рис: ***килькоро***. Також є неозначено-кількісні числівники другого десятка та десятків: ***ки(л)кана(д)цатъ, колькодєся(т).***

Порядкові числівники вживаються у документах переважно для позначення дат, вони активно побутують в канцелярській мові. Порядкові числівники першого десятка мають практично стару форму, але порядковий числівник другий у пам'ятках вживається в архаїчній формі: ***второго***. Назви другого десятка мають змінну тільки першу частину при відмінюванні й узгодженні: ***пєрвогона(д)цать***. Складені числівники мають відмінюваний тільки останній компонент.

Отримані у роботі результати про становлення і розвиток числівника у пам'ятках ділового мовлення XVI – XVII століття свідчать, що числівник активно побутує у канцелярській мові. Продемонстровано поєднання давніх архаїчних рис з новими тенденціями, які зумовили подальше формування сучасної числівникової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О. М. Українська мова: Теорія в таблицях. Завдання у форматі НМТ/ЗНО / Олександр Авраменко. Київ: Грамота, 2023. 232 с.

2. Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. Київ: "Наукова думка", 1980. 241 с.

3. Баранник Д. Х. Морфологічні особливості числівників. УМЛШ. – 1969. – № 5.

4. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору. Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 415 с.

5. Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А. та інші. Історична граматика української мови. К., 1957. 512 с.

6. Безпояско, О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія: підруч. для студ. філол. ф-тів вузів. Київ: Либідь, 1993. 334 с.

7. Ващенко В. С. Займенникові та числівникові форми в сучасних полтавських говорах. Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови : зб. статей. К.: АН УРСР, 1954. с. 42 – 48

8. Верхратський, І. Г. Знадоби до словаря южноруского. Львів: 1877. 88 с.

9. Верхратський, Іван. Т. 5: Про говір галицьких лемків. Львів: НТШ. 1902. 489 с.

10. Верхратський І. Говір батюків. Львів: Друк. НТШ, 1912. 306 с.

11. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті: монографія; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1988. 255 с.

12. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови / за ред. І. Р. Вихованця. Київ: Пульсари, 2004. 398 с.

13. Возняк М. Граматика Лаврентія Зизанїя з 1596 р. Львів, 1911.

14. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. – Київ: Наук. думка, 1966.

15. Герасименко Н. З історії мір місткости і ваги на Волині і Наддніпрянщині в XIV – першій половині XVII століть. Записки НТШ. Львів, 2000. с. 176 – 186

16. Городенська К. Граматичні і правописні проблеми складних слів із числівниковим компонентом. Термінологічний вісник. Київ, 2023. Вип. 7, с. 26 – 35

17. Горпинич В. О. Морфологія української мови: підручник. Київ: Академія, 2004. 335 с.

18. Граматика слов'янська І. Ужевича /підгот. до друку І. К. Білодід, Є.М. Кудрицький. Київ: Наук. Думка, 1970.

19. Гримашевич, Г. І. Система українського числівника XVI–XVII ст.. Писемні пам'ятки: від картотеки до словника / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. с. 210 – 239

20. Гумецька Л.Л. Словотворча система числівників української актової мови XIV-XVI ст. Питання слов'янського мовознавства. Львів, 1958, кн.5.

21. Дзендзелівський Й. О. Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області. Наукові записки. Т. XIV. Діалектологічний збірник. МВО УРСР, Ужгор. Держ. Ун-т; Львів: Вид-во Львів. ун-ту ім. І. Франка, 1955. С. 7 – 80.

22. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ : Наукова думка, 2003 – 2013.

23. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / ред. О. С. Мельничук. – Київ : Наукова думка, 1982 – 2012.

24. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. К.: Вища школа, 1980. 320 с.

25. Жовтобрюх М. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови : у 2 ч. Київ: Рад. шк., 1965.

26. Заболотний О. В. українська мова: підруч. Для 6-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ: Генеза, 2023. 272 с.

27. Зизаній, Л. І. Граматика словенська : додаток / підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука; Академія наук Української РСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1980. 55 с.

28. Зінчук Р. С. Залишки давніх двоїнних форм у західнополіських і суміжних говірках. Літопис Волині : всеукраїнський науковий часопис / гол. ред. І. Я. Коцан, С. Радчук. Луцьк: Волин. нац. у-т ім. Лесі Українки, 2010. Ч. 8. с. 158–162.

29. Івченко М. П. Числівники української мови. К.: Вид-во Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, 1955. 144 с.

30. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова: навч. Посібник для студ. вищ. навч. закл. / за ред. С. О. Карамана. К.: Літера ЛТД, 2011. 560 с.

31. Крижанівська О. І. Історія української мови Історична фонетика. Історична граматика: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2008. 246 с.

32. Крижанівська О.. Числівникові форми в «Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року». Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Вип. 22 (І том). Житомир, 2010. с. 93 – 99

33. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія. 2-ге вид., уточ. й доповн. Вінниця : “Поділля-2000”,2003. – 464 с.

34. Курс сучасної української літературної мови. Інститут мовознавства Академії наук УРСР імені О. О. Потебні / ред. Л. А. Булаховський. – Т.1, Київ: Радянська школа, 1951. 407 с.

35. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія. 2-ге вид., уточ. й доповн. Вінниця : “Поділля-2000”,2003. 159 с.

36. Колібаба Л. Основні тенденції в уживанні числівників в українській мовній практиці XXI сторіччя. Варшавський університет, «Slavistična revija», letnik 73/2025, št. 3, julij–september. с. 483 – 497

37. Лукінова Т. Б. Числівники в слов’янських мовах. – К.: Наукова думка, 2000. – 369 с.

38. Лисенко П. С. Важливі особливості морфологічної системи говірок Ставищенського району на Київщині. Діалектологічний бюлетень. К. : Вид-во АН УРСР, 1956. Вип. VI. с. 30 – 45.

39. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI-XVII ст. – Житомир, 2006. – 444 с.

40. Німчук В.В. Словотвір числівників у верхньонадборжавських говірках. Діалектологічний бюлетень. К., 1961, вип.8. с. 45 – 56

41. Німчук В.В. Історія української мови. Морфологія. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1978. 539 с.

42. Німчук В.В. Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства. Підгот. до друку і вступ. ст. В.В. Німчука. Київ, 1979.

43. Панькевич І. Покрайні записки на підкарпатських церковних книгах. – наук. 30. "Просвіта", т. 12, Ужгород, 1937. с. 129 – 196

44. Срезневський І.І. Материалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ. Т. 1-3. Санкт-Петербург, 1893 – 1903. Т. 1 – с. 815, Т. 2 – с. 616

45. Сучасна українська літературна мова : морфологія / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. К.: Наук. думка, 1969. 583 с.

46. Сучасна українська літературна мова: підручник для студентів філологіч. спец. Вузів / за ред. А. П. Грищенка. 3-тє, переробл. і доп. К. : Вища школа, 2002. 493 с.

47. Сучасна українська літературна мова: підручник для студентів вузів / за ред. М. Я. Плющ. 4-те вид., стереот. К.: Вища школа, 2003. 430 с.

48. Словник староукраїнської мови XIV — XV ст.: У 2 т. / Укл.: Д. Г. Гринчишин, У. Я. Єдлінська, В. Л. Карпова, І. М. Керницький, Л. М. Полюга, Р. Й. Керста, М. Л. Худаш. К.: «Наукова думка», 1977-1978

49. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст: У 28-ми вип. / НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича; відп. ред. Д. Гринчишин.

50. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970 – 1980.

51. Українська мала енциклопедія: 16 кн. : у 8 т. / проф. Є. Онацький. – Накладом Адміністратури УАПЦ в Аргентині. – 1960.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Відп. ред. В. В. Німчук; Упорядн.: Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, В. М. Кравченко, В. В. Німчук, Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко, Н. М. Яковенко. АН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Археографічна комісія; Інститут історії; Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – К.: Наукова думка, 1991. – 344 с.

2. Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко; редкол: П. Сохань (відповідальний редактор), Г. Боряк, М. Крикун та ін. Наук. тов. ім. Шевченка в Америці, Наук. тов. ім. Шевченка в Україні, НАН України, Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 2005. – 597 с.

3. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. / Наталія Білоус. – К. : Видавничий дім «Простір», 2011. – 200 с.

ДОДАТОК 1